

Sakarya Üniversitesi
Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi

TÜRK AKADEMİ DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 3 | SAYI / ISSUE:2 | ARALIK / DECEMBER 2024

e-ISSN: 2980-0412

CİLT/VOLUME: 3 SAYI/ISSUE: 2
E-ISSN 2980-0412

ARALIK/DECEMBER 2024
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sautad>

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ TÜRK AKADEMİSİ DERGİSİ

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

The Owner on Behalf of Sakarya University

Sakarya Üniversitesi Adına İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Hamza Al
Sakarya University, Sakarya-Türkiye

Editor in Chief / Baş Editör

Mehmet Uymaz
Department of Turkish and Social Sciences Education
Sakarya University, Sakarya-Türkiye
muymaz@sakarya.edu.tr

Assistant Editors/ Editör Yardımcıları

Suat Kol
Department of Pre-School Education
Sakarya University
Sakarya-Türkiye
skol@sakarya.edu.tr

Gökçe Candan
Department of Econometrics
Sakarya University
Sakarya-Türkiye
gcandan@sakarya.edu.tr

Ali Kırksekiz
Karasu Vocational High School
Sakarya University of Applied Sciences
Sakarya-Türkiye
alirk@subu.edu.tr

Editorial Board / Editör Kurulu

Abdul Metin Çelikbilek
Institute of Turkiat Studies
Selçuk University
Konya-Türkiye

Orhan Söylemez
Faculty of Humanities and Social Sciences
Kastamonu University
Kastamonu-Türkiye

Selçuk Kürşad Koca
Turkish Folklore Outside Türkiye
Turkish Folklore in Türkiye
Sakarya University
Sakarya-Türkiye

Osman Nacak
Management and Organization Training
Aydın Adnan Menderes University
Aydın-Türkiye

Hayati Beşirli
Sociology of Culture
Ankara Hacı Bayram Veli University
Ankara-Türkiye

Murat Şahin
Sociology
Ondokuz Mayıs University
Samsun-Türkiye

Şehida Rizvançe Matsani
Learning, Motivation and Emotion, Self, Applied and
Developmental Psychology, Child and Adolescent
Development
International Vision University
North Macedonia

Sare Terzi İlhan
Guidance And Psychological Counseling
Amasya University
Amasya-Türkiye

Field Editors / Alan Editörleri

Turkish History and Culture / Türk Tarihi ve Kültürü

Abdul Metin Çelikkilek
General Turkish History, Pre-Islamic Turkish History, Central Asian History,
Turkish Steppe Culture, Turkish Peoples and Communities, Turkish Cultural History
Selçuk University
Konya-Türkiye

Turkish Literature / Türk Edebiyatı

Orhan Söylemez
Contemporary Turkish Dialects and Literatures
South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and
Literatures
Kastamonu University
Kastamonu-Türkiye

Selçuk Kürşad Koca
Turkish Folklore Outside Türkiye
Turkish Folklore in Türkiye
Sakarya University
Sakarya-Türkiye

Political Science and Public Administration Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Osman Nacak
Management and Organization Training
Aydın Adnan Menderes University
Aydın-Türkiye

Sociology / Sosyoloji

Hayati Beşirli
Sociology of Culture
Ankara Hacı Bayram Veli University
Ankara-Türkiye

Murat Şahin
Sociology
Ondokuz Mayıs University
Samsun-Türkiye

Psychology / Psikoloji

Şehida Rizvançe Matsani
Learning, Motivation and Emotion, Self, Applied and Developmental Psychology, Child and Adolescent
Development
International Vision University
North Macedonia

Educational Sciences / Eğitim Bilimleri

Bülent Akbaba
History Education
Gazi University
Ankara-Türkiye

Nalan Kazaz
Personality and Individual Differences, Educational
Psychology
Kolejji Aab Kosovo

Turkic World Economy/Türk Dünyası Ekonomisi

Oqtay Quliyev
Marketing
Azerbaijan State University of Economics Unec
Azerbaijan

Turkish World Geography/Türk Dünyası Coğrafyası

Muhammet Kaçmaz
Human Geography, Economic Geography, Political Geography, Tourism
Sakarya University
Sakarya-Türkiye

National Folklore/Milli Folklor

Venera Mustafayeva
Turkish Folklore Outside Türkiye
Istanbul Ayvansaray University
Istanbul-Türkiye

Erdem Özdemir
Composition in Turkish Folk Music
Uludağ University
Bursa-Türkiye

Preflight Editor/ Ön Kontrol Editörü

Erdem Yılmaz
Turkish World Studies
Not Affiliated to an Institution

Ethics Editor/ Etik Editörü

Tufan Çötök
Philosophy of Value
Sakarya University
Sakarya-Türkiye

Turkish Language Editor/ Türkçe Dil Editörü

Tuğba Demirtaş Tolaman
Turkish and Social Sciences Education
Sakarya University
Sakarya-Türkiye

Selin Zeyrek
Language Studies, Cultural Studies, Turkish Language
and Literature Education
Kırıkkale University (Doctorate)
Kırıkkale-Türkiye

English Language Editor/ İngilizce Dil Editörü

Tuğba Elif Toprak Yıldız
Izmir Democracy University
Cognitive Linguistics, Language Use Science, Psycholinguistics
İzmir-Türkiye

Statistics Editor/ İstatistik Editörü

Osman Zeki Okuyucu
Algebraic and Differential Geometry
Bilecik Şeyh Edebali University
Bilecik-Türkiye

Technical Editor/ Teknik Editör

Alperen Çalışkan
Social Studies Education
Muş Alparslan University
Muş-Türkiye

Secretariat/ Sekreteryä

Hakan Ataç
Social Studies Education
Sakarya University

Layout / Mizanpaj

Mehmet Emin Çolak
Scientific Journals Coordinatorship
Sakarya University
Sakarya-Türkiye
mehmetcolak@sakarya.edu.tr

Yakup Beriş
Scientific Journals Coordinatorship
Sakarya University
Sakarya-Türkiye
yakupberis@sakarya.edu.tr

Indexing

Contents

Research Article

- 1 İslam Hukuku'nda Esirler İçin Uygulanan Hükümlerin Büyük Selçuklu Hanedan Üyelerinin Esareti Bağlamında İncelenmesi
An Examination of the Rules Applied to Captives in Islamic Law through the Lens of the Captivity of Great Seljuk Dynasty Members
Fatih Gülbudak, Gökçe Acar 42-59
- 2 Azerbaycan Kadın Modernleşmesinde Matbuatın Yeri ve Şark Kadını Dergisi Üzerine Bir İnceleme
The Role of the Press in the Modernization of Azerbaijani Women and a Study on the Journal of Şark Kadını
Burcu Canbey 60-71
- 3 Türkistan'daki Stratejik Geçitlerin Askeri Tedarik Zincirleri Açısından Önemi ve Güvenliği
Importance and Security of Strategic Passes in Turkistan in Terms of Military Supply Chains
Özge Seçil Kaya 72-88
- 4 Ahıska Türklerinin Geri Dönüş Mücadelesi: Yaşanan Sorunlar, Süreçteki Devletler ve Uluslararası Toplum
The Return Struggle of Meskhetian Turks: Problems Encountered, Images in the Process and the International Community
Esra Cengiz, Köksal Şahin 89-102

İslam Hukuku'nda Esirler İçin Uygulanan Hükümlerin Büyük Selçuklu Hanedan Üyelerinin Esareti Bağlamında İncelenmesi

An Examination of the Rules Applied to Captives in Islamic Law through the Lens of the Captivity of Great Seljuk Dynasty Members

Fatih Gülbudak^{1*}
Gökçe Acar²

¹ Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, Türkiye, fatihglbdk@gmail.com

² Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, gkccacar@hotmail.com

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öz: İnsanlık tarihi, devletler arasında meydana gelen sayısız savaşa şahitlik etmiştir. Bu savaşlar, hayatın bir parçası haline gelmiş ve insanlık tarihi üzerinde bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçlarının yanı sıra, savaşların ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri de savaş esirliği kavramının doğması ve esirlerin durumu. Bu konuda İslam hukuku, savaş esirlerinin durumunu düzenleyen bazı kurallar koymuştur. İslam hukukuna bu konuda kaynaklık eden unsurlar ise Kur'an ve Hz. Muhammed'in bu konudaki uygulamalarıdır. Ancak bu konu, Türk tarih yazımında genel olarak ilahiyat akademisyenlerince Hz. Muhammed dönemi ve onun uygulamaları esas alınarak ele alınmıştır. Tarih alanında ise genellikle Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalar bağlamında kölelik kavramı içerisinde incelenmiştir. Makalenin içeriğinde de görüleceği üzere, kölelik ve esirlik birbirinden farklı kavramlar olup, ayrı başlıklar altında ele alınması gereken konulardır. Bu nedenle, esirliği farklı bir kavram olarak incelemek ve bu uygulamanın yalnızca İslam'ın ilk dönemleriyle sınırlı olmadığını ortaya koymak amacıyla bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmamızda, İslam âlimlerinin Kur'an ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını esas alarak belirledikleri savaş esirlerine uygulanacak hükümleri, dönem kaynakları ışığında ele alacağız. Ayrıca, Büyük Selçuklu Devleti dönemi zamansal bir sınır olacak şekilde hanedan üyelerinin esirliği bağlamında bu konuyu incelemeyi amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Esirlik, Kölelik, Rehinelik

Geliş Tarihi/Received: 09.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 21.12.2024
Yayımlanma Tarihi/ Available Online: 31.12.2024

Abstract: Throughout human history, countless wars have taken place between states. These wars have become a part of life and have had significant impacts on the course of human history. In addition to their military, political, economic, and social consequences, one of the most important outcomes of these wars has been the emergence of the concept of war captivity and the status of captives. Islamic law has introduced certain regulations regarding the treatment of war captives. The main sources of these regulations in Islamic law are the Qur'an and the practices of Prophet Muhammad. However, in Turkish historiography, this topic has generally been addressed by theologians, focusing on the period of Prophet Muhammad and his practices. In the field of history, on the other hand, it has often been studied within the framework of slavery, especially in relation to the practices of the Ottoman Empire. As will be seen in the content of this article, slavery and captivity are distinct concepts that should be examined under separate headings. Therefore, there is a need for a study that analyzes captivity as a distinct concept and demonstrates that this practice was not limited to the early periods of Islam. In this study, we will examine the rulings established by Islamic scholars regarding the treatment of war captives, based on the Qur'an and the practices of Prophet Muhammad, and we will do so in light of contemporary sources from the period. Additionally, we aim to focus on the captivity of members of the ruling family during the Great Seljuk Empire, using it as a temporal boundary.

Keywords: Captivity, Slavery, Hock

Extended Abstract

This article examines the concept of captivity and its impact on societies throughout history, focusing specifically on events during the Great Seljuk Empire. Captivity emerged as a natural consequence of wars, and the treatment of captives became a significant issue, especially within the framework of Islamic law. In Islam, the killing of captives was forbidden, and they were commanded to be treated well. Captives were generally released in exchange for ransom or granted amnesty. However, differing interpretations of Islamic law by various sects and political developments sometimes led to the relaxation or violation of these rules.

The concept of captivity in the Great Seljuk Empire was particularly relevant during struggles for the throne and internal dynastic conflicts. Numerous members of the royal family were captured during rebellions, but they were often pardoned or released in exchange for ransom. A notable example of this is the story of İbrahim Yinal, who rebelled twice against Sultan Tuğrul. After his first rebellion, İbrahim Yinal was captured and pardoned by Sultan Tuğrul. However, after his second rebellion, he was again captured but this time executed. This event demonstrates that although captives were initially pardoned, repeated rebellions could lead to their execution.

Captivity was not limited to men; women were also significantly affected, despite not being direct participants in warfare. The capture of women, particularly those from royal families, was of great political importance during this period. An example of this is the capture of Sultan Sanjar's wife, Turkan Hatun, during the Battle of Qatwan in 1141. She was held in captivity for a year, underscoring the indirect victimization of women in war. Sanjar later secured the release of his wife and several commanders by paying ransom, highlighting the connection between captivity and ransom.

Another woman captured during the Seljuk period was Zübeyde Hatun, the mother of Sultan Berkyaruk. She was taken prisoner during the struggle for the throne between Berkyaruk and Muhammad Tapar. Despite Islamic law's prohibition on killing captives, Zübeyde Hatun was killed after being released for ransom, reflecting how political ambitions and personal rivalries sometimes led to violations of Islamic legal principles.

Another dimension of captivity was the tradition of holding hostages at court. This practice, used as a political tool rather than a wartime necessity, aimed to maintain peace or ensure loyalty in metbu-vassal relationships between states. In the Great Seljuk Empire, such hostage-taking was common. For instance, Tuğrul and Çağrı Bey were held as hostages at the court of the Karakhanid ruler Bugra Khan, illustrating the widespread nature of this practice. Hostages in royal courts were seen as political leverage. They were typically held for a period and released once the desired political balance or security was achieved.

The practice of holding hostages at court was not only a means of ensuring political control but also served to prevent potential rebellions and reinforce the power of the ruling sovereign. Nizam al-Mulk, in his famous work "Siyasetname," emphasized the importance of keeping hostages at court for state security and argued that hostages should remain there to prevent uprisings. This practice was used to consolidate the power of the ruling sovereign and maintain a balance between vassal states.

In addition to hostage-taking, the exchange of captives was a common practice. Prisoner exchanges took place during or after wars as part of negotiations between the warring sides, leading to the mutual release of captives. A striking example is the release of Tuğrul Bey from Bugra Khan's captivity through a prisoner exchange, illustrating the role of captives as bargaining tools not only in wars but also in political conflicts.

In conclusion, this article thoroughly examines the concept of captivity in the Great Seljuk Empire through the lens of royal family members, women, and the practice of political hostage-taking. Captivity was not limited to individuals captured in wars but also served as a tool for maintaining political balance.

Despite the clear Islamic legal provisions concerning the treatment of captives, political ambitions and struggles for the throne often led to the violation of these rules. In the Great Seljuk Empire, captives were generally released in exchange for ransom or through prisoner exchanges. However, in some cases, particularly when personal ambitions were involved, captives were executed or subjected to severe punishments.

Captivity, as a consequence of wars and political rivalries, has persisted throughout history, playing a significant role both on the battlefield and within royal courts. The analysis of the Great Seljuk Empire reveals that captivity was not only a consequence of warfare but also a political tool. Royal family members, women, and political hostages faced various dimensions of captivity during this period, as the concept became an instrument of power struggles and political control within the Seljuk state.

1. Giriş

Dünya üzerinde, eski çağlardan itibaren var olan toplumlar arasındaki ilişkilerin odak noktası, hiç kuşkusuz savaşlardır. Bu sayısız savaşlar, tarafların birbirlerinden aldıkları esirleri ve bu esirlerin durumu hakkındaki sorunları da beraberinde getirmiştir. Öncelikle, esir kavramının ve benzer anlamdaki diğer kavramların terim anlamına bakmak gereklidir. Esir kelimesi, Arapça'da "savaş tutsağı" karşılığında kullanılan ve "ip vb. şeylerle sağlamca bağlamak" anlamındaki "esr" kökünden türemiş bir sıfattır. Ayrıca, kelime kök anlamından hareketle "mahpus" anlamında da kullanılmaktadır. Esir kavramında kastedilen unsur, savaşta ele geçirilen ve savaşan yetişkin erkeklerdir. Bir başka deyişle, esir; "güç kullanarak boyun eğdirilen ve ele geçirilen hür savaşçılardır." Tanımdaki "hür" kavramından hareketle, köleler; "savaşçı" ifadesiyle kadınlar ve çocuklar; "güç kullanarak ele geçirme" ifadesiyle de eman sahibi ve itaat etmiş kimseler esirlik kavramının dışında tutulmuştur. Görüldüğü üzere, kadınlar ve çocuklar bu tanımlamanın dışında kalmıştır. Onlar için, "bir şeyi zorla bir yerden başka bir yere götürmek veya gönlünü çelmek" anlamına gelen "seby" ifadesi kullanılmıştır. Türkçe'de ise erkek, kadın ve çocuk farketmeksizin savaş sırasında ele geçirilen herkes için esir kelimesi kullanılmaktadır (Özel, 1995, s.382; Özel, 2003, s.107; Birsin, 2012, s.165-166).

Esir kavramıyla ilgili olarak, bu kelimeyle bağlantılı bazı ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, Allah'a kulluk anlamına gelen "abd" ve insana kulluk anlamına gelen "köle" kavramlarıdır. Eski zamanlarda savaşlarda esirlerin neredeyse tamamı öldürülürken, zamanla bu durum köleleştirme uygulamasına evrilmiştir. Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla birlikte, esirlik ve kölelik kavramları iç içe geçmiş ve birbirini karşılayan ifadeler haline gelmiştir (Fişne, 2019, s. 8-9). Her ne kadar bu kavramlar birbirlerini tamamlasalar da gerçekte aynı anlama sahip olmayıp sadece dolaylı olarak birbiriyle ilişkilidirler. Aslında bu duruma sebep olan unsur, köleliğin beslendiği kaynağın savaş esirleri olmasıdır. Ayrıca, aşağıda görüleceği üzere Kur'an-ı Kerim'deki açık emirler, esirlerin kölelerden çok farklı olduğunu göstermektedir. Esir kavramından farklı olarak, "köle" ifadesi toplumda statü olarak alt bir sınıfı ifade etmekte olup, rakik, rakabe, kın, memluk ve vasif gibi kullanımları vardır. Esir kavramında kadınlar için farklı bir ifade kullanılması hususunu burada da görmekteyiz. Kadın bir köle ifade edilirken genellikle cariyeye veya eme kavramları kullanılmaktadır (Fişne, 2019, s. 9).

Kur'an, savaş esirlerine muameleyle ilgili kapsamlı emirler vermektedir. Bu emirler, her durumda insan haklarının ve insani sınırların aşılması gerektiğini bizlere göstermektedir. Genel bir kural olarak Kur'an, "O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir." ayetiyle (Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/67) hakimiyet sağlanana kadar esir alınmamasını emretmekte; yine "Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın (kaçmamaları için tedbir alın). Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak; ta ki savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin). İşte böyle; Allah dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır." ayetiyle de (Kur'an-ı Kerim, Muhammed, 47/4) esirlerin savaştan sonra ya karşılıksız olarak ya da fidye alınarak (aileden para, esir değişimi veya benzeri yollarla) serbest

birakılmasını emretmektedir. Bu ayet, bir önceki ayet ile bağlantılıdır ve Müslümanların, düşman ordularını yendikten sonra savaşlarda esir almaları gerektiğini ifade eder. Dahası, Kur'an-ı Kerim, esirlere yalnızca düşmanların Müslüman esirlere davrandığı ölçüde davranılması gerektiğini belirtmektedir: "Eğer zalimleri cezalandırmak istiyorsan, onlara haksızlığa uğradığın ölçüde onları cezalandır. Ama sabır gösterirseniz, şüphesiz bu, sabredenler için daha hayırlıdır." (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/126). Burada bile Müslümanlara kendilerini dizginlemeleri ve sabır göstermeleri söylenmektedir. Ayrıca Kur'an, Müslümanlara esaret altındaki tutuklulara nasıl davranılacağı hakkında öğütler verir ve şöyle der: "Onlar yoksula, yetime ve esire de yemek verirler. (şöyle derler:) "Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz." (Kur'an-ı Kerim, İnsan, 76/8).

Kısaca, esirlerle ilgili olarak Kur'an öğretisi şu şekildedir: Hapis cezası, savaşın sona ermesiyle birlikte sona ermelidir. Hiçbir esir ölüme terk edilmemelidir. Hiçbir esirden yapabileceğinin ötesinde bir şey yapması istenmemelidir. Esirlerin rahatlığı ihmal edilmemeli ve kötü muamele görmemelidir. Sonuç olarak, görüldüğü üzere İslam öğretilerinde savaş esirlerine ilişkin hiçbir kölelik izine rastlanmadığı açıktır. Bazı mezheplerde farklılıklar olsa da (Şafii mezhebinde, kadın ve çocukların dışında kalanların savaşmasalar dahi öldürülebileceği görüşü vardır. Bkz. Özel, 2003, s. 111), İslam hukukundaki genel kanı, muharip savaşan erkekler dışında kalan ve savaşla ilgisi bulunmayan kadın, çocuk, yaşlı, sakat ve din adamlarının öldürülmemesi, ancak esir alınabilmesi yönündedir (Özel, 2003, s. 111). Bu durumun nedeni, savaşan taraflar için bir caydırıcılık sağlanacağı düşüncesi ve fidye üzerinden gelir sağlama fikrinin ağır basması şeklinde açıklanabilir. İslam âlimlerinin, Kur'an'ı ve uygulamaların sonuçlarını esas alarak ortaya koyduğu görüşlere göre, esirler; hükümdarın, devletin bekasını düşünerek isyan etmelerini engellemek amacıyla verdiği karar doğrultusunda öldürülebilir, hiçbir karşılık beklemeden ya da bir fidye karşılığında serbest bırakılabilir, karşı taraf ile mübadelede kullanılabilir ve son olarak, Kur'an'da bununla ilgili bir emir bulunmamasına rağmen köleleştirilebilirler.

Bu yazımızın devamında, yukarıda bahsettiğimiz ve İslam hukukunda esirlere uygulanabilir hükümleri, Büyük Selçuklu Devleti'nde hanedan üyelerinin başına gelen benzer hadiseler üzerinden inceleyeceğiz.

2. Hanedan Üyelerinin İsyanı Bağlamında Esirliğin İncelenmesi

İsyan kavramı, genel olarak sözlüklerde bir amaç doğrultusunda kurulu düzene veya devlete karşı gelme, ayaklanma şeklinde tanımlanmaktadır. İsyan teriminin İslam hukukundaki karşılığı ise "bağy" kelimesiyle ifade edilmektedir. Arapça "beğa" fiilinin mastarı olan bağy, Kur'an-ı Kerim'de haddi aşmak, zulmetmek, saldırmak, taşkınlık yapmak, başkasına zarar vermek, birbirini çekmemek ve istemek anlamlarında kullanılmaktadır. İsyan hareketi, hükümdarı ve onun hakimiyetini hedef almakla birlikte, esasen devlete karşı işlenen suçlar kapsamındadır ve İslam'a göre cezalandırılabilir bir suçtur. İsyanın cezasını belirlemede, âlimler Kur'an'ı esas alarak öncelikli olarak öldürme cezası yerine barışı ve refahı sağlamanın gerektiğini belirtmektedirler (Şafak, 1991, s. 451).

Türk devletlerindeki isyan hareketlerinin temelinde, Orta Asya Türk hakimiyet anlayışı bulunmaktadır ki bunu Büyük Selçuklu Devleti'nde de görmek mümkündür. Bu anlayışa göre, hükümdarlık Allah tarafından, yani "kut" yoluyla hanedan ailesine verilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde, ülke toprakları kut sahibi olan hükümdar ve ailesinin ortak malı sayılmaktaydı (Köymen, 2001, s. 43; Sevim-Merçil, 2014, s. 609-610).

Devlet, hanedanın ortak malı kabul edildiğinden, hanedanın erkek üyelerinin her biri taht üzerinde aynı derecede hakka sahip olmuştur. Bu anlayış, devleti temelinden sarsan birçok isyana da dayanak oluşturmuştur. Nitekim kendisinde sultan olabilme gücünü gören ve yeterli kuvvete sahip olduğuna inanan hanedan üyeleri, fırsat bulduklarında hakimiyeti ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Hanedan içinde bu durum tehlike arz etse de halk için önemli olan, ismen kimin sultan olduğu değil, hanedandan birinin sultan olmasıdır. Halk arasında hanedan üyelerinin hepsinin aynı itibara sahip olması, isyan edenlerin öldürülmesini de zorlaştırmıştır. Bundan cesaret alan birçok hanedan üyesi de

tahtı ele geçirmek için tekrarlayan isyan girişlerinde bulunmuştur. Bu isyanlar neticesinde, isyan halindeki hanedan üyelerinden bazıları esir düşmüş; bunun sonucunda ya öldürülmüş ya da affedilmişlerdir. Bu konuda, Büyük Selçuklu Devleti içerisinde birçok örnek görmekteyiz. Bu örnekleri kronolojik olarak aşağıda inceleyeceğiz.

Bu konuda karşımıza ilk olarak İbrahim Yinal'ın, Sultan Tuğrul'a karşı iki kez girişimde bulunduğu isyanlar çıkmaktadır. Türk devletlerinde gelenek olarak, fethedilen yerler fetih hakkı şeklinde fetheden kişiye bırakılmaktaydı. Selçuklu örneğinde bu durum, 1040 senesindeki Merv Kurultayı'nda karşımıza çıkmaktadır. Dandanakan Savaşı'nın ardından, tüm hanedan üyelerinin toplandığı bu kurultayda, ele geçirilen ve ele geçirilecek olan bölgeler eski Türk devlet ananesi gereğince hanedan erkekleri arasında bölüşülmüştür. Bu paylaşımında İbrahim Yinal, Sultan ile kalmış ve fethettiği yerde hâkim olma hakkı verilmiştir (Ravendi, 1999, s. 102-103; Reşidüddin Fazllullah, 2014, s. 69; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 52; Merçil, 2014, s. 17-18; Sevim&Merçil, 2014, s.34).

İbrahim Yinal, ayrıca Sultan Tuğrul'un batı seferleri konusunda en önemli komutanlarından biriydi. Devletin kurulmasının ardından, İran fetihleri devam etmiş ve 1042 senesinde İbrahim Yinal, Hemedan, Cibal ve Rey gibi şehirleri ele geçirmişti. Ancak Sultan Tuğrul, Merv Kurultayı'nın sonuçlarına aykırı davranarak, başta Rey olmak üzere İbrahim Yinal'ın ele geçirdiği şehirleri onun elinden almış ve Rey'i kendisine başkent yapmıştı (İbnü'l Esir, 1987, c. IX, s.386-388; Münecimbaşı, 2017, s. 57; Merçil, 2014, s. 22; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.8; Sevim-Merçil, 2014, s.38). Sultan Tuğrul'un bunu yapmasının nedeni, hiç kuşkusuz hakimiyet anlayışıydı. Öyle ki, önemli bir komutan olan İbrahim Yinal'ı kendi iktidarı için bir tehdit olarak görmekteydi. İbrahim Yinal da bunun üzerine, istemese de isyan etmemek adına şehirleri Sultan Tuğrul'a teslim etmiştir.

Kurultay kararları düşünüldüğünde, ele geçirdiği şehirleri haksız bir şekilde kaybeden İbrahim Yinal, bir süre sonra Sultan Tuğrul'dan kendisi için ikta talebinde bulundu. İbrahim Yinal, kaybettiği bölgeleri geri alabileceği umudu içinde olsa da Sultan, onu Musul ve çevresinin valiliğine tayin etti. Sultan Tuğrul'un İbrahim Yinal'ı kendi hakimiyet bölgesinden uzaklaştırmasının nedeni, onun güçlenmesini ve isyan etmesini engellemek olmalıydı. Bu hususta vezir Ebu Ali'yi suçlayan İbrahim Yinal, gözlerine mil çektirip dudaklarını kestirmiştir. Bu durumu bir isyan olarak gören Sultan Tuğrul, 1050 yılında harekete geçerek İbrahim Yinal'ın üzerine yürümüştür. Mağlup olup geri çekilmek zorunda kalan İbrahim Yinal, esir olmaktan kurtulamamıştır (İbnü'l-Esir, 1989, c. IX, s. 422; Münecimbaşı, 2017, s. 58; Merçil, 2014, s. 30; Köymen, 1976, s. 59). Sultan, ona bir mahkûm gibi değil, hanedan üyesine yakışır şekilde iyi davranmış ve ondan aldığı yerlerin bazılarını ona geri iade etmiştir. Ona, isterse verilen bölgelere dönebileceğini ya da isterse kendisinin yanında kalabileceğini söylemiştir. İbrahim Yinal ise bu seçenekler arasında Sultan'ın yanında kalmayı tercih etmiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 422; Münecimbaşı, 2017, s. 59; Merçil, 2014, s. 30; Köymen, 1976, s. 59). Görüldüğü üzere, Sultan Tuğrul kendisine karşı yürütülen bu isyan karşısında ölüm cezasını uygulamamıştır. Selçuklu hanedanı isyanlar karşısında ilk olarak ölüm cezasını uygulamamıştır. Bu sebeple, aynı kişilerin birden fazla isyan girişiminde bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim bahsettiğimiz İbrahim Yinal, bir süre sonra tekrar isyan etmiştir.

Bir süre Sultan'ın yanında kalan İbrahim Yinal, kendisi için tekrar bir ikta talebinde bulunur ve Sultan da ona Musul'un idaresini verir. Sultan Tuğrul'un buradaki amacı, İbrahim Yinal'ın itaatini ölçmek ve bölgedeki Selçuklu hakimiyetini devam ettirmektir. İbrahim Yinal, bir süreliğine Bağdat'a Sultan'ın yanına gittiğinde, Arslan Besasiri ve Musul'un eski hâkimi Kureyş b. Bedran Musul'u ele geçirmiştir. Sultan Tuğrul onların peşinden gitmiş, ancak Besasiri ve Bedran Musul'dan ayrılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s.484; Köymen, 1976, s. 52; Sevim&Merçil, 2014, s. 43).

Bu sırada, İbrahim Yinal Sultan'ın yanından ayrılarak 1058 yılında Hemedan'a gelir. Burada önemli sayıda Türkmen bulunmaktaydı ve bu grupları yanına çekerek askerî açıdan güçlenmeyi planlıyordu. Onu isyana teşvik eden bazı kesimler de mevcuttu. Hem Fatmiler hem de Arslan Besasiri, saltanatı ele

geçirmesi konusunda onu teşvik etmekteydi. İbrahim Yınal'ın tekrar isyan ettiğini haber alan Sultan Tuğrul, harekete geçerek Hemedan'a yürüdü. Ancak yanında fazla kuvvet bulunmuyordu. İbrahim Yınal'ın yanında ise pek çok Türkmen grubu toplanmıştı (Ravendi 1999, s.106; Hüseyini, 1999, s. 13; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.46; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 484; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 72; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 54- 55; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 48; Mirhand, 2015, s.80-81; Köymen, 1976, s. 52; Sevim&Merçil, 2014, s. 43).

Görüldüğü üzere, hanedan üyelerinin isyan girişimlerinde, bazı kesimler hükümdar tarafından asi ilan edilen kişiyi desteklemişlerdir. Bu duruma Selçuklu tarihinde oldukça sık rastlamaktayız. Her dönemde, devletle arası iyi olmayan veya devletin tabiiyetinden ayrılmak isteyen kesimler, isyanlarda en ön saflarda yer almışlardır.

Türkmenlerin, bu hakimiyet mücadelesinde İbrahim Yınal'ın yanında yer almalarının nedeni, gulam sisteminin uygulanması, Türkmen grupların şehirlerden uzak tutularak sürekli batı bölgelerine gönderilmesi ve devletin soydaşları yerine İran bürokratlarının devlet kademelerine getirilmesiydi. Ayrıca, İbrahim Yınal'ın iki yeğeni Muhammed ve Ahmed, kuvvetleriyle birlikte amcalarına katılmışlardır (Hüseyini, 1999, s. 13-14; Sıbt İbnü'l- Cevzi, 2011, s.64; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 484-485, 488; Bundari, 2016, s. 12; Sevim-Merçil, 2014 s. 43).

İbrahim Yınal karşısında az bir kuvvetle tutunamayacağını anlayan Sultan Tuğrul, o sırada Horasan hâkimi olan yeğeni Alp Arslan'dan yardım istemiştir. Onun yardım talebi üzerine harekete geçen Alp Arslan, kardeşleri Yakuti ve Kavurd ile amcalarına yardıma gitmişlerdir. 1059 yılında, Rey civarında iki taraf arasında yapılan mücadelede İbrahim Yınal ve yeğenleri Ahmed ile Muhammed, Alp Arslan tarafından esir alınmıştır. İlk isyanının ardından esir edildiğinde Sultan Tuğrul'dan iyi bir muamele gören İbrahim Yınal, bu kez Sultan'ın emri ile yayının kirisiyle boğularak öldürülmüştür. Ayrıca, hakimiyet mücadelesi sırasında kendisine yardım eden kardeşi Ertaş'ın çocukları Ahmed ve Muhammed de öldürülmüştür (Bundari, 2016, s. 13; Ahmed b. Mahmud, 2011, s.54-56; Ravendi, 1999, s. 106; Hüseyini, 1999, s. 14; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.48; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 488-489; Müneccimbaşı, 2017, s.64; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 64; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 55; Mirhand, 2015, s.83; Sevim-Merçil, 2014, s. 44).

Sultan'ın hakimiyetine isyan ve ardından esir olma konusunda karşımıza çıkan bir diğer örnek, hanedana adını veren Selçuk Bey'in dört oğlundan biri olan Arslan Yabgu'nun oğlu Resultekin'in isyanıdır. Resultekin, babasının ölümünün ardından kardeşi Kutalmış gibi liderliğin ve saltanatın kendi hakkı olduğunu düşünmekteydi. Bu sebeple, Sultan Tuğrul'un 1058 yılında Arslan Besasiri ve müttetikleri üzerine Musul seferine çıktığı sırada, Resultekin iktidar hırsı ile başlattığı isyanla Hezaresb'in hakimiyetinde olan Basra, Ahvaz, Huzistan eyaletleri ile Şiraz civarını ele geçirir. Bunun haberini alan Sultan Tuğrul, bir miktar kuvvet ile Hezaresb'i onun üzerine göndermiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481; Müneccimbaşı, 2017, s. 63-64).

Hezaresb, Resultekin ile girdiği mücadelede onu mağlup etmiş ve esir almıştır. Bağışlanması konusunda halifeden medet uman Resultekin, Hezaresb'in aracılığıyla Bağdat'a gitmek istediğini belirtmiştir. İkili arasındaki görüşmenin ardından, Vezir Amidü'l-Mülk'ü huzuruna çağırarak halife, onunla Resultekin'in akıbeti hakkında konuşmuştur. Amidü'l-Mülk, Sultan'ın Resultekin'i isyancı olarak gördüğünü ve ona gösterilen hürmeti hak etmediğini düşündüğünü bildirmiştir. Bu sebeple de halifeye, onun cezalandırılmasının daha doğru olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine halife de onu zincire vurdurmuştur (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481).

Aslında, halifelik makamına sığınan kimselere dokunulmazdı. Ancak Sultan Tuğrul'un, Resultekin'in cezalandırılması konusundaki ısrarı ile bu gelenek uygulanmamış oldu. Daha önce sığınan kimselerin zincire vurulması gibi bir uygulamanın olmaması sebebiyle halifenin bu durumdan canı sıkıldı (Müneccimbaşı, 2017, s. 64). Ancak, Sultan Tuğrul'un halifelik nezdinde mevki ve itibar sahibi olması

nedeniyle, halife böyle bir uygulamayı kabul ettiğini bildirmiştir. Böylelikle, bir nebze de olsa umduğunu bulan Resultekin, halifenin şefaati ile ölüm cezasından kurtulmuştur (İbnül'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481-482; Münecimbaşı, 2017, s. 64; Sevim-Merçil, 2014, s. 43; Köymen, 1976, s. 66).

Tarih yazımında isyan kavramı olumsuz algılsa da aslında bu girişim, isyana kalkışan kişi için meşru bir uygulamadır. Bu sebeple, hakimiyet anlayışı gereği, hanedana mensup her erkek potansiyel sultan adaydır ve gücü olduğu takdirde Sultan olabilmektedir. Resultekin'in isyandaki amacı da devlet anlayışı konusunda önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan hakimiyeti ele geçirmektir. Kronolojik olarak ilerlediğimizde karşımıza çıkan bir diğer isyan, Resultekin'in kardeşi Kutalmış'ın isyanıdır. Öncesinde kardeşinin Sultan Tuğrul'a karşı sürdürdüğü mücadelede ona yardım ettiğine dair bir bilgimiz yoktur. Kutalmış, muhtemelen kendilerini yeterince güçlü bulmadığı için kardeşine yardım etmemiştir. Kutalmış, kardeşinin isyanından sonra, ikinci kez Sultan'a karşı gelen İbrahim Yınal ile anlaşmıştır. Ancak, İbrahim Yınal'ın Sultan tarafından mağlup edilmesiyle ikili arasındaki anlaşma sonlanmış, mücadelesini daha önce isyan eden kardeşi Resultekin ile sürdürmüştür (1061). Bu isyan sırasında halifenin kızıyla evlenme hazırlıkları içinde olduğu için ilgilenemeyen Sultan Tuğrul, onların üzerine Bağdat şahını Humartekin'i yollamıştır. Humartekin'in başarısız olması üzerine Sultan, bizzat Kutalmış'ın üzerine gitmiştir. Ancak, sağlam surları bulunan Cibal'deki Girdkuh kalesinin muhasarası uzun sürdü. Sultan, halifenin kızıyla evliliği nedeniyle kuşatmayı kaldırarak Bağdat'a gitmek zorunda kalsa da onlarla mücadele etmesi için vezir Amidü'l-Mülk'ü görevlendirdi. Amidü'l-Mülk, Kutalmış ile müzakere etse de sonuç alamadı. Bu sırada Sultan Tuğrul hastalığının ilerlemesi sonucu, 4 Eylül 1063 yılında vefat etmiştir. Amidü'l-Mülk de Sultan tarafından veliaht seçilen Süleyman'ı tahta geçirebilmek için kuşatmayı kaldırmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.97, 99, 115-116, 121-122).

Sultan'ın ölümü, Kutalmış için önemli bir fırsattı. Bu sebeple harekete geçerek Hemedan ve Rey arasında bulunan Türkmen gruplarını yanına çekip askeri olarak güçlenmiştir. Kardeşi Resultekin de ona destek vermekteydi. Görüldüğü üzere, halifenin şefaatiyle kurtulan Resultekin, bu kez ağabeyi Kutalmış ile iktidar mücadelesinde yer almıştır. Kurduğu büyük ordu ile Rey'i ele geçiren Kutalmış, 1063 yılının Ekim ayında kendi adına hutbe okutarak sultanlığını ilan etmiştir. Ancak, Amidü'l-Mülk, Kutalmış'ın Rey'de bulunmadığı sırada şehre gelerek burayı ele geçirdi ve Kasım 1063'te Alp Arslan'ı Rey'e davet etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.126; Sevim-Merçil, 2014, s.61).

Alp Arslan, Rey'e doğru harekete geçerken, öncü kuvvetlerini Kutalmış'ın üzerine yollamış ancak bunda başarılı olamamıştır. Bu sırada Kutalmış, Alp Arslan'ın güzergahındaki yolları bataklık haline getirerek onun gücünü kırmak istemiştir. Kutalmış'ın ordusunun bir kanadında kardeşi Resultekin bulunuyordu. Kendisi ve oğulları Süleyman ile Mansur ise merkezde yer alıyordu (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 69). Damgan civarında iki ordu karşı karşıya geldi. Yapılan mücadelede Kutalmış mağlup olur fakat kaçmayı başarır. Resultekin ve büyük oğlu esir edildi. Kutalmış, kaçmayı başarsa da çok geçmeden atından düşerek hayatını kaybeder (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.128-129; Hüseyini, 1999, s.22; Münecimbaşı, 2017, s.73; İbnü'l Esir, 1987, c. X, s.48-49; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 69; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.76; Bundari, 2016, s. 26; Sevim-Merçil, 2014, s.62).

Alp Arslan, Kutalmış'a isyan sırasında yardım eden kardeşi ve oğlunu öldürmek istediye de, veziri Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesiyle bu kararından vazgeçmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 70; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 77). Böylelikle, ikinci kez isyan girişiminin içinde olan ve yeniden esir düşen Resultekin, ölüm cezasından kurtulmuş olur.

Bu bölümde vereceğimiz son örnek ise, Fahrü'l-Mülk Yabgu'nun isyanı ve ardından gelen esirliği olacaktır. Fahrü'l-Mülk, Alp Arslan'ın amcasıydı ve Herat bölgesini idare etmekteydi. Sultan Tuğrul'un ölümünün ardından, diğer hanedan üyeleri gibi o da hakimiyet iddiasıyla isyan başlatmıştı. Onun isyan nedeni, hanedanın en yaşlı üyesi olarak saltanatın kendisine ait olması gerektiğini düşünmesiydi (Köymen, 2001, s. 80).

Alp Arslan, onun isyan haberini alınca üzerine yürüyerek idare ettiği Herat şehrini kuşatır. Yapılan mücadele sırasında Fahrü'l-Mülk esir alınır. Alp Arslan, hanedanın en büyüğü olması sebebiyle ona iyi davranmış ve ihsanda bulunmuştur. Öyle ki, daha önce idare ettiği bölgeleri ona geri vermiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 47; Köymen, 2001, s. 81).

Verdiğimiz bu örneklerin dışında, Alp Arslan'ın ağabeyi Kirman Hâkimi Kavurd'un (Bkz. Kazvini, 2018, s. 348), Alp Arslan'ın oğlu Tutuş'un (Bkz. Mirhand, 2015, s. 158), Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in (Kazvini, 2018, s. 348) ve Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'un mevcut iktidara yönelik benzer isyanları söz konusudur. İsyân girişiminde bulunan hanedan üyelerinden Tutuş ve Arslan Argun'un esirliği söz konusu olmamış, mücadeleler esnasında hayatlarını kaybetmişlerdir. Defalarca isyan girişiminde bulunan Kavurd ile Tekiş ise bu mücadeleler sırasında esir düşmüş ve bu süreçte hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu isimlerin isyanları hakkında bu yazımızda detaylı bilgiye yer vermemiş bulunuyoruz. Bunun nedeni, verdiğimiz örneklerle büyük oranda benzerlik göstermeleri ve aralarında önemli bir fark bulunmamasıdır. Bu sebeple, bu kişilerin isyanlarının var olduğunu ve sonuçlarının ne olduğunu belirtmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

3. Hükümdar ve Hanedan Üyelerinin Düşman ile Mücadeleleri Üzerinden Esirliğin İncelenmesi

İki veya daha fazla devlet arasında yapılan mücadeleler şeklinde tanımladığımız savaşın, ortaya çıkmasının birçok sebebi vardır. İslam geleneği ve hukukunda da İslam dünyasının ve Müslümanların güvenliğini tehdit eden unsurlara karşı ve İslam'ın yayılmasını engellemeye çalışan güçlerle mücadele etmek savaşların en genel sebebidir. İslam dünyasında savaş tabirinin yerine daha çok cihâd terimi kullanılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti de bir Türk-İslam devleti ve kendisini İslam'ın koruyucusu şeklinde tanımlayan bir devlet olması itibarıyla bahsettiğimiz sebeplerle birçok savaş içinde yer almışlardır. Bir diğer savaş sebebi ise, devlete veya hükümdarın iktidarına karşı hanedan üyeleri veya emirlerce girişilen isyanlar ve tabii devletlerin metbuya karşı isyanıdır. Bu hususu Büyük Selçuklu Devleti'nde savaşlar neticesinde karşı tarafa esir olan hanedan üyeleri bağlamında inceleyeceğiz. Bu konuda tespit edebildiğimiz ilk örnek, Sultan Melikşah'ın amcası Osman'ın Gaznelilerle mücadelesinde esir olmasıdır.

Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından çıkan birtakım iktidar mücadeleleri nedeniyle, tabii devletler olan Karahanlılar ve Gazneliler bu durumu fırsata çevirerek Selçuklu topraklarına saldırmışlardır. Gazneliler, 1073 yılının ocak ayında Melikşah'ın amcası ve o sırada Toharistan hakimi olan Emirü'l-Ümera Osman b. Çağrı'nın merkezi Cigilkent'e saldırmışlardır. Gazneliler karşısında başarılı olamayan Osman, esir düşerek Gazne'ye götürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 81-82). Ancak Melikşah'ın ülkede hakimiyetini sağlaması ve topraklarına saldıran Karahanlıları cezalandırması üzerine, durumdan çekinen Gazneli Hükümdarı Zahirüddeve İbrahim b. Mesud, esir aldığı Osman'ı serbest bırakmıştır. Osman'ın esirlik hayatı bir yıldan az sürmüş olup, bu süre zarfındaki durumu hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Tuğrul Bey'in Buğra Han'ın yanında esir oluşunu bu bölüme dahil etmediğimizi göz önüne alırsak, Osman düşmanının eline esir düşen ilk hanedan üyesidir.

Bu konuda bilgi sahibi olduğumuz en iyi örnek, kuşkusuz Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesi hadisesidir. Bu bölümde, öncelikle Sencer'i esarete götüren sebeplere değineceğiz. Ardından da esirlik hayatı hakkında bilgiler vereceğiz.

1041 tarihinde meydana gelen Katvan Savaşı'nın ardından, Karlukların baskısıyla Maveraünnehir'den sürülen Oğuz grupları, Selçuklu topraklarında ikamet etmek zorunda kalmışlardı. Türkmenlerden olan bu Oğuz gruplarının ikametleri ve otlakları Belh'e bağlı Huttelan'da bulunmaktaydı. Her yıl Sultan'ın mutfağına 24.000 koyun ödeme yükümlülüğü olan vergileri vardı (Ravendi, 1999, s.173; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.121; Mirhand, 2015, s.189; Özkuzugüdenli, 2014, s.239; Kazvini, 2018, s.361). Bu vergi, her yıl hansaların gönderdiği bir vergi memuru tarafından tahsil edilmekteydi. Ancak bu tahsildar,

vergi konusunda sürekli anlaşmazlık çıkararak onlarla uzun pazarlıklara girmektedir. İşleri zorlaştırmasının nedeni, bu gruplar arasında bulunan varlıklı ve büyük emirlerden rüşvet almayı ümit etmesiydi (Ravendi, 1999, s.173; Mirhand, 2015, s.189; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Kazvini, 2018, s.361).

Tahsildarın vergi toplamadaki sert tutumu ve rüşvet umuduna karşı Oğuz beyleri buna tahammül etmeyerek onu gizlice öldürdüler. Belh Valisi Emir Kumac'ın gelmesiyle hansalar hadiseyi ona iletti. Durumu sultana anlatmaya uygun bulan Kumac, Oğuzların asi olduğunu ve cezalandırılmaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, onları cezalandırmak adına şihneliği kendisine istemiştir. Sultanın bu talebi kabul etmesi üzerine Kumac, öldürülen tahsildarın diyeti için onlara bir şihne gönderir. Ancak Oğuzlar bu duruma karşı çıkararak başkasının hükmü altına girmeyeceklerini bildirip, şihneyi geri gönderdiler. Bu tutum üzerine Emir Kumac ve oğlu Alaeddin Ebu Bekr bir ordu toplayarak Oğuzlar üzerine yürüdü. İki taraf arasında yapılan mücadelede, Kumac ve oğlu Oğuzlarca öldürülmüştür. Hadisenin haberi başkent Merv'e ulaştığında, sultanın emirleri bunun kabul edilemez bir durum olduğunu, göz yumulması halinde daha büyük sorunlara yol açacağını belirterek, Oğuzlar üzerine harekete geçilmesi gerektiğini ısrarla sultana iletilmişlerdir. Oğuzlar ise, sultanın hadiseyi ıslah etmesi ve üzerlerine geleceği korkusuyla, sultana itaatlerini ve özürlerini iletilmişlerdir (Ravendi, 1999, s.174; Mirhand, 2015, s.189; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Özkuzugüdenli, 2014, s.239; Kazvini, 2018, s.361).

Bu durum, aslında Oğuzların bir plan dahilinde mevcut idareyi yıkmaya yönelik bir harekette bulunmadıklarını göstermektedir. Oğuzların sultandan çekinmesi ve ondan özür dilemesi, olayın bir benzerinin bir asır önce devleti kurmuş olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin başına da geldiğini hatırlatmaktadır. İki hadise arasındaki en büyük fark, devletin kuruluşunda mücadele eden tarafların Selçuklular ve Gazneliler olması iken, bu defa mücadelenin soydaşlar arasında yaşanmasıdır. Sultan, onların bu teklifini kabul etmeye razı olmasına rağmen, emirleri Oğuzların cezasız kalmasına izin vermediği için onu ısrarla Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemeye zorlamışlardır. Sonraki olaylar, bu kararın sonuçlarını doğrulamıştır. Olaylar daha da karmaşıklaşarak çözülemez bir hale gelmiş ve elli yıl gibi kısa bir sürede geniş bir coğrafyaya yayılarak imparatorluk haline gelen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir. Savaş kaçınılmazdı ve Oğuzlar, Sultan'ın merhametinden ümidi kestikleri için ailelerini ve mallarını korumak amacıyla büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Öyle ki, Sultan'ın ordusundaki rehabet ve Oğuzların büyük mücadelesi sonucunda Sultan Sencer mağlup olarak kaçmak zorunda kalır. Oğuzlar ise onu takip ederek yakaladılar ve esir ederler (Ravendi, 1999, s.175; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Mirhand, 2015, s.191-192; Özkuzugüdenli, 2014, s.240; Kazvini, 2018, s.361).

Sultan Sencer'in, ilk yakalandığında içinde bulunduğu ciddi durumun farkında olmaması muhtemeldi. Bunun nedeni, esir düştüğü topluluğun kendisiyle soydaş olmasıydı. Oğuzlar da en azından başlangıçta bir hükümdara yakışan şekilde ona saygı göstermeye devam etmiş, onun efendileri olduğunu ve kendilerinin onun itaatkâr kulları olduklarını belirtmişlerdi (Bundari, 2016, s.251; Ahmed b. Mahmud, 2011, s.233; Kazvini, 2018, s.361; Cüzcani, 2015, s.96). Ancak, bu durumun aslında bir siyaset oyunundan ibaret olduğu, sonraki gelişmelerle açıkça ortaya çıkacaktı. Nitekim sürdürdükleri bu siyaset oyunu yalnızca iki-üç ayla sınırlıydı.

Sultan'ı yaya olarak karşılayan ve önünde yer öperek itaatlerini gösteren Oğuz beyleri, onu tahta oturtular. Ardından, Oğuzlar esir Sultan ile başkent Merv'e geldiklerinde, Oğuz beylerinden Bahtiyar, Sultan'dan Merv'i kendisine ikta olarak vermesini ister. Sultan Sencer ise bunu kesin bir şekilde reddederek Merv'in payitaht olduğunu ve sultanın şahsi malı olup kimseye ikta olarak verilemeyeceğini belirtir. Oğuzların sürdürdüğü siyaset oyununun sona erdiğini gösteren olay da bu olur. Zira Sencer'in verdiği bu cevaba, Oğuz beyleri alaycı bir kahkaha ile karşılık vererek aslında bir oyun içinde olduklarını açığa çıkartmışlardır. Düştüğü durumun farkına varan Sultan Sencer, tahtından inerek Merv'de bir hankâha kapanmıştır (İbnü'l Esir, 1987, c. XI, s.155).

Esirlik hayatı boyunca sıkı şekilde korunan Sultan Sencer'e, Oğuz beyleri her hafta değişmek suretiyle kendi aralarından muhafızlar görevlendirmekteydi. Cüveyni, onun kaçmaya teşebbüs etmesi nedeniyle özel olarak yapılmış demir bir kafese konulduğundan bahsetmektedir (Cüveyni, 2013, s.261). Buradan hareketle, bu kadar sıkı korunmasının nedeni de bu olmalıdır. Gündüzleri onu tahta çıkararak Oğuzlar, geceleri ise tahttan indirerek demir kafese koymaktaydılar. Sultan Sencer'in özgürlüğüne kavuşana kadar ağır bir muamele görmesi, açlık çekmesi ve diğer ihtiyaçlarını karşılayamaması muhtemel görünmektedir.

Üstelik esirlik hayatının bir yılının ardından Sultan Sencer'in demir kafeste daha uzun süre tutulduğu bilinmektedir. Bosworth'un Sıbt İbnü'l-Cevzi'den naklettiği bilgiye göre, Sencer'in adı Bağdat halkı arasında sefillik ve aşağılanma ile anılmaktaydı (Bosworth, 1968, s.154). Bu bilgi, bahsettiğimiz durumun doğruluğunu ortaya koymaktadır. Yine Avfi'nin *Lubabü'l-elbab* eserinde, büyük bir kimseden işittiğini belirterek verdiği bilgiye göre; Sultan Sencer, Oğuzlar arasında esir iken bir gece namaz kılarak duasında dünyevi üç dilekte bulunmuştur: "Birincisi, ölü ya da diri beni bu grubun elinden kurtar, çünkü bu bana çok zor geliyor. İkincisi, beni Merv'e ulaştır. Eğer ölürsem, bedenim Merv devlehanesinde kalsın. Üçüncü dileğim ise, biraderimin oğlu Süleymanşah ki, daima benim bu halimi temenni ederdi, ona padişahlığı nasip etme." Kaynağa göre, onun bu üç dileği de gerçekleşmiştir ve ileri yaşananlar bunun göstergesi olacaktır (Avfi, 1903, s.40).

Bu bilgi, Sultan Sencer'in düştüğü durumun farkına vardığını ve esirlik hayatının ne kadar zorlu şartlar altında geçtiğini ortaya koymaktadır. Oğuzların, Sencer'i şeklen de olsa gündüzleri tahta oturtmaları ve gittikleri her yere onu da yanlarında götürmeleri, onların Sultan Sencer adına hüküm sürdüklerini gösterse de ne İran halkı ne Selçuklu komutanları ne de Harezmsahlar gibi tabii devletler bu durumu kabullenmiştir. Öyle ki, Sultan Sencer'in esirlik hayatı boyunca, birkaç defa âlimler için şefaatte bulunması dışında hiçbir padişahlık gücünü kullanamamıştır (Köymen, 2017, s.415-416).

Esirlik hayatı boyunca kötü şartlar altında bulunan Sultan Sencer'i, emirler Oğuzların elinden kurtarmak için bir girişimde bulunmamış ya da en azından kaynaklarda böyle bir bilgi yer almamıştır. Emirler, Sultan Sencer'in yerine Süleymanşah ve Mahmud Han'ı tahta geçirmişlerdi. Mehmet Altay Köymen'e göre, Müeyyed Ayaba, önce Süleymanşah'ın Oğuzlar karşısında etkisiz olduğunu görmüş, ardından Mahmud Han'ın Harezmsah Atsız ile ittifak kurmasıyla Horasan bölgesinin Harezmsahların eline geçeceği korkusuyla Sultan Sencer'i kurtarma girişiminde bulunmuş ve onu esirlikten kurtarmıştır (Köymen, 2017, s.457).

Ancak kaynaklar, Sencer'in Oğuzların elinden kurtulması konusunda bir ittifak oluşturmamaktadır. Bu sebeple elimizdeki kaynaklar ışığında verilen bilgileri tek tek incelemekte yarar vardır. Bu konuda, olayın yaşandığı döneme çağdaş sayılabilecek Ravendi, Müeyyed Ayaba ve bazı emirlerin sultanın yanına geldiklerini, fakat yanlarında Tuti ve Korkud Bey olmadan sultan ile görüşemediklerini belirtmiştir. Ardından, Müeyyed Ayaba'nın sultanı korumakla görevli Oğuzlardan bir grubu, bir miktar para vereceği vaadiyle kandırdığını ve sultanın nöbetini devraldıkları bir gün ava çıktıkları sırada sultanı daha önce hazırladıkları bir gemi ile kaçırdığını nakletmiştir. Sultanın geri dönmemesi üzerine harekete geçen Oğuzlar, sultanın nehri geçmiş olduğunu görünce geri dönmüşlerdir. Sultanı kurtaran Müeyyed Ayaba, onu nehrin karşısına geçirerek Tirmiz Kalesi'ne götürmüştür (Ravendi, 1999, s.179).

Ravendi'nin verdiği bu bilgiye göre, Sultan'ı Müeyyed Ayaba'nın kurtardığı açıktır. Fakat Hüseyini ve Ahmed b. Mahmud, bu konuda farklı bir bilgi vermiş, Sultan'ın bir şekilde Oğuzlar'ın elinden kendi başına kurtulduğunu belirtmişlerdir. Ardından da Sultan Tirmiz'e geldiğinde, burada Emir İmameddin Ahmed b. Alaeddin Ebubekr b. Kamac'ın onu karşıladığını ve daha sonra Müeyyed Ayaba'nın buraya gelerek Sultan'ın hizmetine girdiğini zikretmişlerdir (Hüseyini, 1999, s. 86-87; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 233-234). İbnü'l-Esir ise Sultan Sencer'in maiyetinde bulunan çok sayıda emirle birlikte Ekim-Kasım 1156'da Oğuzlar'ın elinden kaçıp Tirmiz Kalesi'ne geldiğini belirtmektedir (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.119-180).

Bir başka tarihçi, Ata Melik Cüveyni ise Emir İmadeddin Ahmed b. Ebu Bekr Kamac'ın, 1000 atlı göndererek Sultan Sencer'i avlandığı sırada Oğuzlardan kurtarıp Tirmiz'e getirttiğini bildirmektedir (Cüveyni, 2013, s. 262). Olayla ilgili kaynaklardaki bilgileri karşılaştırdığımızda net bir bilgi elde edememiş olsak da Ravendi'nin olaya daha yakın bir dönemde yaşamış olması, verdiği bilgilerin kaynaklık değerinin diğerlerine nazaran daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. Ekim-Kasım 1156'da kurtulan Sultan Sencer, Merv'deki tahtına dönmüştü. Daha Tirmiz'de iken, tabi ve tabi olmayan devlet liderlerine kurtulduğunu ve tekrar Büyük Selçuklu tahtına oturduğunu bildirmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 234; Köymen, 2017, s. 461).

4. Savaş ve Kadın Konusu Üzerinden Esaretin İncelenmesi

Tarih boyunca savaşlar genellikle erkeklerle özdeşleştirilmiş olsa da kadınlar savaşın dışında kalmamış, aksine onun en derin etkilerini yaşamışlardır. Kadınlar, sevdiklerinin dönüşünü beklerken evde kalmış, genellikle ev içi sorumlulukları üstlenmiş ve eşlerine duygusal destek sağlamışlardır. Ancak, savaşta muharip unsur olarak bulunmayan kadınlar ve savaşla ilişkisi olmayan kadınlar, savaşların içerisine dahil olmak zorunda kalmıştır. Kadınlar, savaşlarda muharip unsur olmasalar da bazı hükümdarların eşlerini yanlarında sefere götürdükleri bilinmektedir.

Selçuklularda, hükümdarların seferlere eşlerini götürüp götürmediklerine dair kesin bir geleneğin varlığı hakkında bilgiye sahip olmasak da bu duruma dair örnekler bulunmaktadır. Bu konuda en dikkat çekici örnek, hiç kuşkusuz Sultan Sencer'in eşi Türkan Hatun'dur. Kendisi, Sultan ile hem 1130 yılındaki Maverâünnehir seferinde (Hüseyni, 1999, s. 64) hem de 1141'de Katvan Savaşı'nda bulunmuş ve bu savaşta esirler arasında yer almıştır. Bu durum, aşağıda daha detaylı olarak ele alınacaktır. Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde esaretine tanık olduğumuz ilk kadın, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'dur. Selçuklu Sultanı Tuğrul'un, 1055 yılında Bağdat'a gelerek Abbasi hilafetini Büveyhilerin hakimiyetinden kurtarmasının ardından, iki taraf arasında bir evlilik ilişkisinin kurulmasına karar verilmişti. Bu evlilik, halifenin oğlu Zahirüddin Ebu'l Abbas Muhammed ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun arasında olacaktır. Ancak Zahirüddin'in ani ölümü durumları değiştirmiş ve Hatice Hatun, halife el-Kaim Biemrillah ile evlendirilmiştir (İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 21, 27).

Muhteşem bir düğünle evlenen Hatice Hatun için her şey yolunda giderken, Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı nedeniyle Bağdat'tan ayrılması, olayların seyrini değiştirir. Fatımi taraftarı olan Arslan Besasiri, 1055 yılında Sultan Tuğrul'un Bağdat'a gelerek şehri kurtarmasının ardından buradan kaçmıştır. Ancak, İbrahim Yınal'ın isyanı onun için bir fırsat olmuş ve Sultan'ın Bağdat'tan ayrılmasıyla şehri işgal etmiştir. Şehrin büyük camilerinden el-Mansur Camii'nde Fatımi halifesi el-Mustansır Billah adına hutbe okutulmuştur. (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 485; İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 37; İbnü'l-Adim, 1982, s. 3) Ardından, hilafet sarayını ele geçiren Besasiri, halifeyi ve haremینی esir alır. Bu olayın bizi ilgilendiren kısmı da buradadır, çünkü haremden esir alınanlar arasında halife ile yeni evlenmiş olan Selçuklu hanedan üyesi Hatice Arslan Hatun da vardı. Onun esaret hayatı kısa sürmekle birlikte, bu konuda pek detaylı bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz tek şey, kötü bir muamele görmediği ve kendisine özen gösterildiğidir. Öyle ki, isyanın önemli simalarından Kureyş b. Bedran, onu Abdullah b. Cerede'ye teslim ederek iyi hizmet edilmesini istemiştir. Ancak, Bağdat'ta kalması sakıncalı görüldüğü için Hatice Arslan Hatun, Bağdat yakınlarındaki Tekrit Kalesi'ne götürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, s. 487; İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 40; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 56, 61).

Bu sırada, İbrahim Yınal'ın isyanını bastırıp onu öldüren Sultan Tuğrul, Bağdat'taki durumu öğrenince yeğeni Hatice Arslan Hatun'u elinde tutan Kureyş b. Bedran'a bir mektup göndererek, yeğenin ve halifenin serbest bırakılmasını ve özellikle Hatice Arslan Hatun'un yol güvenliği sağlanarak kendisine teslim edilmesini istemiştir. Kureyş b. Bedran da İbrahim Yınal'ın akıbeti sebebiyle Sultan'dan çekinerek hem halifeyi serbest bırakmış hem de yol güvenliğini sağlamak kaydıyla Hatice Hatun'u Sultan Tuğrul'a teslim edeceğini bildirmiştir. Kaynaklarda, Besasiri'nin Hatice Hatun'a yol masrafları için üç bin altın gönderdiği, Hatice Hatun'un ise bu parayı "Bir günlük masrafımı karşılar." diyerek geri gönderdiği

kaydedilmektedir. Ardından, Sultan ve Besasiri'nin talimatlarıyla harekete geçen Kureyş, bir gelin alayını andıran bir tertibat hazırladı. Hatice Hatun için güzel kumaşlardan yapılmış prenslik başörtüsü, halis ipek kumaşlar, giysiler ve altınlar yolculuk için hazırlanmıştır (İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 48-52; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 65). Bunun üzerine Sultan Tuğrul, Furek adıyla tanınan İmam Ahmed b. Muhammed b. Eyyub'u, Kureyş b. Bedran'ın yanına göndererek, halifeye yaptığı yardımdan ve yeğeni Hatice Arslan Hatun'u korumasından dolayı teşekkür etmiştir. Ayrıca, Furek'i sadece teşekkür etmek için değil, halifeye hizmet etmesi ve yeğeni Hatice Arslan Hatun'u yanına getirmesi için gönderdiğini de bildirmiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 489-490; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 40). Bu olayla da görmekteyiz ki, kadınlar savaşan taraf olmasalar da savaşlardan etkilenen ve hatta esir düşen kimseler olmuşlardır. Bu durum sadece Hatice Arslan Hatun ile sınırlı kalmamış, o yalnızca Büyük Selçuklu Devleti bünyesindeki bu tür olayların ilk örneği olmuştur. Bu konuda kronolojik bir sıra izleyerek başka örnekler vermeye devam edeceğiz.

İncelediğimiz konuya dair kaynaklarda karşımıza çıkan bir diğer örnek, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un, Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk tarafından esir edilip öldürülmesi olayıdır. Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemlerini yaşadığı Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında bitmek bilmeyen taht kavgaları yaşanmıştır. Sultan Melikşah vefat ettiğinde, Muhammed Tapar onun yanında bulunuyordu, en küçük kardeşi Mahmud ve annesi Türkan Hatun ise Isfahan'daydı. Berkyaruk'un Isfahan'ı muhasara edip saltanatı ele geçirmesi üzerine, Muhammed Tapar, annesiyle birlikte Sultan Berkyaruk'un karargahına gelmiştir. Ona itaatini bildirmesinin ardından, Sultan Berkyaruk Muhammed Tapar'a Gence ve çevresini ikta olarak vermiş, Emir Kutluğtekin'i de atabeg tayin etmiştir. Ancak Muhammed Tapar güçlenince, Atabeg Kutluğtekin'i öldürerek Erran eyaletini ve bağlı yerleri istilâ etmiştir. Bu sırada, Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk, Melik Muhammed'in yanına gelerek onu saltanatı ele geçirmesi konusunda teşvik etti. Bunun üzerine harekete geçen Melik Muhammed, Sultan Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi iptal ederek, kendisi için hutbe okutmuş ve Müeyyidülmülk'ü vezir olarak atamıştır. Ardından, 1099 yılında Rey üzerine yürüyen Muhammed Tapar, şehre vardığında Sultan Berkyaruk orada değildir. Ancak annesi Zübeyde Hatun, oğluyla birlikte şehirden ayrılmamış ve geride kalmıştır. Onu yakalayan Müeyyidülmülk, komutanlarının ısrarlarına rağmen, aldığı beş bin dinarlık senede rağmen onu boğdurarak öldürmüştür. Kaynaklar, Zübeyde Hatun'un askerler tarafından sevilmediğini ve bu nedenle askerlerin oğlu Berkyaruk'un yanından ayrıldıklarını belirtmektedir. Görüldüğü üzere, taht mücadelelerinde aktif olarak yer almayan bir kadın hanedan üyesi esir alınarak öldürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 237-238).

Yazımızın girişinde belirttiğimiz üzere, İslam hukuku esirlerin öldürülmesini yasaklamıştır. Ancak Müeyyidülmülk, hırsının kurbanı olarak ve fidye almış olmasına rağmen Zübeyde Hatun'u öldürmüştür. Fakat Sultan Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ü yakaladığında, annesinden aldığı beş bin dinar fidye ücretiyle ilgili belgeyi gördüğünde onu da idam ettirmiştir. Bu olayın üzerinden kısa bir süre geçmesinin ardından benzeri bir olay daha yaşanmıştır. Bu kez esir alınan kişi Melik Muhammed Tapar ve Sencer'in annesidir. 1100 yılında Muhammed Tapar ile yaptığı mücadeleyi kaybeden Sultan Berkyaruk, Rey'e doğru ilerleyerek kendi saltanatını kabul eden kimseleri etrafında toplamıştır. Bu kişilerden biri de o sırada Damgan'da bulunan Emir-i Dad Habeşi b. Altuntak'tı. Ancak, Melik Sencer, Belh askerleri ile Emir-i Dad'ın üzerine gitmekteydi. Bunun üzerine Emir-i Dad, Sultan Berkyaruk'tan yardım talep ederek kendi yanına gelmesini istemiştir. Sultan Berkyaruk ile Melik Sencer arasında Horasan'ın Nuşecan bölgesinde yapılan mücadelede, Berkyaruk üstün gelmiş ve Sencer'in annesini esir almıştır. Bu olay, Melik Sencer'in savaşta annesini de yanında bulundurduğunu göstermektedir. Bu uygulamanın bir gelenek olup olmadığı ya da kural dahilinde uygulanıp uygulanmadığı konusunda net bir bilgiye sahip olmasak da dönem dönem bu tür örneklerle karşılaşmaktayız.

Melik Sencer, Sultan Berkyaruk'un annesinin öldürülmesi olayı göz önüne alındığında, kendi annesinin de kisas olarak öldürüleceğini düşünmüştür. Ancak Berkyaruk, Sencer'e annesini elinde tuttuğu esirleri

serbest bırakması karşılığında teslim edeceğini, annesinin Zübeyde Hatun'a denk olmadığı için onu öldürmeyeceğini söylemiştir. Böylece yapılan esir değişimi ile Melik Sencer annesini kurtarmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 245). Bu hadise, esirlere uygulanan hükümlerden karşılıklı esir değişimi açısından da önemli bir örnektir. Kadın hanedan üyelerinin esareti hususunda son örneğimiz, Sultan Sencer'in eşi Türkan Hatun'dur. Bilindiği üzere, 1141 yılında vuku bulan Katvan Savaşı, Büyük Selçuklu Devleti açısından kötü bir dönüm noktası olmuştur. İlk defa 1116 yılında İslam dünyası ile tanışan Karahıtaylar'ın, 1116 ve 1128'de Maverâünnehir'e yönelik saldırıları Karahanlı Hükümdarı Arslan Han tarafından geri püskürtülmüştür. (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 82; Özkuzugüdenli, 2014, s. 214; Köymen, 2017, s. 323-324). Sultan Sencer de tabiiyeti altında bulunan Karahanlıların, Karahıtaylar ile yaptığı bu savaşla yakından ilgilenmiş ve divanından çıkıp halifeye gönderilen bir belge ile savaş hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Ancak 1130 yılında, Balasagun Hanı'nın, Karahıtay hükümdarı Gürhan'dan Karluk ve Kanglılar arasındaki mücadele sebebiyle yardım istemesi ve Gürhan'ın Balasagun'u ele geçirerek burayı Karahıtay Devleti'nin başkenti ilan etmesiyle Maverâünnehir'de karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Batı Karahanlılarında da durum aynıydı. Semerkand Hanı Mahmud b. Arslan Han ile Karluklar arasında anlaşmazlık bulunuyordu. İşte bu anlaşmazlık, Karlukların yardım isteği üzerine onların yanında yer alan Karahıtaylar ile Semerkand Hanı'nın metbu olarak tanıdığı Sultan Sencer'i karşı karşıya getirmiştir. Metbuunun tabiiine olan sorumluluğu sebebiyle harekete geçen Sultan Sencer, Gürhan ile mücadele etmek üzere Maverâünnehir'e doğru yol aldı.

İki taraf Eylül 1141'de Semerkand yakınlarındaki Katvan'da karşılaştılar. Sultan Sencer, ordusunun merkezinde, Emir Kumac sağ kanatta, Sicistan Hâkimi Tacüddin Ebu'l Fazl ise ordunun sol kanadında bulunarak birlikleri komuta etmekteydi. Selçuklu ordusunun sayısı yüz bin civarındayken, Karahıtay ordusunun sayısı hakkında tarihçiler arasında tam bir fikir birliği yoktur. Ancak kaynaklardaki tek ortak nokta, Karahıtay ordusunun Selçuklu ordusundan daha büyük olduğudur (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 81; Hüseyini, 1999, s. 65; Köymen, 2017, s. 325-331). İki taraf arasında şiddetle süren savaş sırasında Karahıtay ordusu, Selçuklu birliklerini çembere almak üzereyken Sultan Sencer, ordusunu Dergam Vadisi'ne çekmiştir. Ancak savaş Sultan Sencer'in aleyhine dönmekteydi ve onun önünden kaçan Karluklar, ona karşı büyük bir azimle savaşmaktaydı. Bunun üzerine Dergam Vadisi'nden çıkmak isteyen Sultan Sencer, son bir hamle ile Karahıtay ordusunu geçerek savaş alanından çıkmayı başardı. Onun savaş alanından çekilmesiyle tamamen dağılan ordusunun birçok askeri öldürüldü, geri kalanlar ise esir düşmüştür. Esir düşenler arasında, Sultan Sencer'in önemli komutanlarından Emir Kumac, Ebu'l Fazl ve eşi Türkan Hatun da bulunmaktaydı (Bundari, 2016, s.247; İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.84; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.118; Mirhand, 2015, s.185; Hüseyini, 1999, s.66; Özkuzugüdenli, 2014, s.221).

Savaş meydanından son bir hamle ile çıkan Sultan Sencer ise ilk olarak Tirmiz'e, oradan da Belh'e geçmiştir. Ordusu dağılmış, komutanları ve eşi ise esir düşmüştü. Eşi Türkan Hatun'u bir yıl boyunca esir kaldıktan sonra beş yüz bin dinar, Emir Kumac'ı ise yüz bin dinar fidye ödeyerek kurtarabilmiştir. Sistan Meliki Ebu'l Fazl ise savaş sırasındaki kahramanlığı sayesinde bedelsiz bir şekilde hürriyetine kavuşmuştur (Ravendi, 1999, s. 170; Bundari, 2016, s. 249; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 119; Hüseyini, 1999, s. 66; Mirhand, 2015, s. 186; İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 84; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 205).

Anlaşıldığı üzere, Türkan Hatun'un esareten kurtarılması, ancak Selçuklular ile Karahıtaylar arasında yapılan sulh ile mümkün olmuştur. Bir yıl kadar esaret hayatı yaşayan Türkan Hatun'un bu dönemi hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkan Hatun yalnızca Katvan Savaşı'nda değil, daha önce 1130 yılındaki Maverâünnehir seferine de katılmıştır (Hüseyini, 1999, s. 64). Bazı kaynaklar, Türkan Hatun dışında Selçuklu tarafından dört bin kadının daha esir düştüğünü kaydetmiştir. Ancak burada dikkat çekici olan, öldürülenlerde olduğu gibi esir alınanlar arasında da sivillerin büyük bir çoğunluğu oluşturmasıdır (Özgüdenli, 1994, s. 72-73).

5. Sarayda Rehin Bulundurma Geleneği Üzerinden Esirliğin İncelenmesi

Esirlik kavramının savaş halleri dışında uygulandığı bazı durumlar da söz konusudur. Bu durumu açıklayan kavram ise rehineciliktir. Sarayda rehine bulundurma uygulaması, Orta Çağ dünyasında hakimiyet anlayışı içerisinde yer bulmaktadır. Bu uygulama, metbu-tabii ilişkisi bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Dönemin hakimiyet anlayışı gereği, tabii hükümdarların, metbu olarak tanıdıkları hükümdarın sarayına oğullarından veya kardeşlerinden birini rehine olarak göndermesi, aslında eski devirlerden beri uygulanan bir gelenektir. Öyle ki tabiinin metbu adına para bastırması, vergi vermesi veya hutbe okutması nasıl bir tabiiilik şartı ise rehine vermek de bu şartlar arasındadır (Köymen, 2001, s. 130). Tüm bunlar göz önüne alındığında, bu esirleri "sarayın kıymetli esirleri" olarak tanımlamak mümkündür.

Rehin sistemi, daha çok hanedanlar arası ilişkilerde iki taraf arasında barışı sağlamak, tabiiye yapılacak saldırıyı engellemek ve metbunun itaatini güvence altına almak gibi amaçlarla uygulanan bir siyasi politika olarak düşünülmelidir. Gönderilen rehinelere genellikle hükümdarın oğlu veya kardeşi olmaktadır. Yönetimi güçlendirmek amacıyla uygulanan bu sistemde, rehine gönderen taraf teslimiyeti, kabul eden taraf ise gücü temsil etmekteydi. Bu geleneğin uygulanması ve gerekçeleri konusunda Nizamülmülk, *Siyasetname* adlı eserinde bu duruma bir bölüm ayırmıştır. "*Arap, Kürt, Deylemli, Rum emirlerine ve itaat altına girmeleri hususunda yeni anlaşma yapanlara, herkesin bir oğlunu veya kardeşini dergâhta ikamet ettirmeleri söylenmelidir. Öyle ki bunlar, 1000 olmazlarsa, hiçbir zaman 500 kişiden az olmasınlar. Bir yıl geçince, onların yerine başkasını göndersinler ve bunlar geri gitsinler. Yerine gönderilen, oraya varmadıkça, eski rehinelere geri gitmesinler ki, hiç kimse padişaha isyan edemesin.*" (Nizamü'l-mülk, 2016, s. 87).

Nizamülmülk, bu konuyu daha çok devletin güvenliği açısından ele almaktadır. Alıntıdan hareketle, rehin alma uygulamasının gerekçesi, hükümdarın isyanlara karşı önlem almak ve sarayın iş gücünden mahrum kalmasını engellemektir. *Siyasetname*'deki bu bölümde rehinelere isimleri verilmemiş olsa da, rehin gönderen tabii hanedanların kimler olduğu, rehineliğin esasları ve uygulanış biçimi hakkında bilgi edinmemiz açısından oldukça yararlıdır. Bahsettiğimiz bu uygulama, eski devirlerde olduğu gibi, aynı geleneği Büyük Selçuklu Devleti döneminde de görmekteyiz. Bu konuda karşımıza ilk olarak, Çağrı ve Tuğrul Beylerin, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın sarayında rehine olarak kalmaları çıkmaktadır. Tuğrul ve Çağrı Beylerin dedeleri Selçuk Bey'in vefatının ardından Maverünnehir'de tutunma çabaları sırasında, bölgenin hâkimi İleg Han ile mücadeleye girmişlerdir. Bu saldırı sonucunda İleg Han, Selçukluların hakimiyeti altındaki topraklardan çıkarılması için ordusunun ileri gelenleri ile istişarelerde bulunmuş ve yapılan görüşmelerin ardından büyük bir ordu hazırlayarak onların üzerine harekete geçmiştir. Bunun haberini alan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'a sığınma kararı almışlardır. Sığınma talepleri karşısında görünüşte memnun olan Buğra Han, onlara lütuf ve ihsanda bulundu. Buğra Han'a sığınmaları sebebiyle ona itaat etmeleri gerekmekteydi. Bu durum, bahsettiğimiz "sarayın kıymetli esirleri" konusuna önemli bir örnektir. Görüldüğü üzere, hakimiyet anlayışı gereği bu kişiler hükümdarın huzurunda bulunarak itaat ve hizmette bulunmaktadır.

Fakat Çağrı Bey, kardeşi ile Buğra Han'ın huzuruna gitmeyi uygun bulmamıştır. Bu sebeple, kardeşiyle dönüşümlü olarak haftada üç gün Buğra Han'ın huzuruna giderek hizmet ve itaat bildirmeye karar vermişlerdir. Bu durum, Çağrı Bey'in olaylar karşısında temkinli oluşunun bir göstergesiydi. Böylelikle, sığındıkları kişiden bir hainlik gördüklerinde birlikte esir düşmeyeceklerdir. Ancak Buğra Han, iki kardeşin birlikte huzuruna gelmesini istiyor ve bu şekilde onları toplu olarak yakalamayı ümit ediyordu. Bunu başaramayınca, o sırada itaat bildirmek için huzuruna gelen Tuğrul Bey'i esir alarak hapsettirmiştir. Bunun üzerine, planladıkları gibi harekete geçen Çağrı Bey, Buğra Han üzerine bir ordu gönderdi. Onun ordusunu bozguna uğratarak emirlerinden bazılarını esir aldı. Bu haber Buğra Han'a ulaşınca, Çağrı Bey ile mücadelenin doğru olmayacağına karar vererek Tuğrul Bey'in serbest bırakılmasını emretmiştir. Ardından bir gönül alma merasimi düzenleyip ihsanda bulundu ve iki taraf

arasında esir değişimi gerçekleşmiştir (Mirhand, 2015, s. 23-24; Bundari, 2016, s. LVIII). Bu olay, sadece rehine bulundurma için değil, aynı zamanda esir değişimi uygulamasına da bir örnektir.

Sarayda rehine bulundurma geleneğine bir diğer örnek ise, Selçuklular ile Gazneliler arasında 1035 yılında yaşanan mücadelenin ardından karşımıza çıkmaktadır. Bu mücadelede yenilen Gazneli Devleti ile Selçuklu liderleri arasında birtakım görüşmeler yapılmış ve bazı kararlar alınmıştır. İki taraf arasında yapılan müzakereler sonucunda, üç Selçuklu liderinden (Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu) birinin Gazneli Sultanı Mesud'un sarayında rehine olarak kalması kararlaştırılmıştır (Beyhaki, 2019, s. 456-457). Ancak bu anlaşma çok kısa sürmüş ve bozulmuştur. Selçuklu tarafı, anlaşmanın şartlarını hiçbir zaman yerine getirmemiştir. Kaynaklarda, Selçuklu liderlerinin Sultan Mesud'un yanında rehine bulunduğu dair bir kayıt olmaması ve anlaşmanın kısa sürmesi, Selçuklu liderlerinden hiçbirinin Sultan Mesud'un sarayında rehine olarak bulunmadığını göstermektedir. Tuğrul ve Çağrı Beylerin daha önce Buğra Han ile yaşadıkları olay ve amcaları Arslan Yabgu'nun esareti göz önüne alındığında, onların Sultan Mesud'un sarayında bulunmamalarını, tekrar böyle bir olay yaşamaktan kaçınma düşüncesiyle açıklayabiliriz.

6. Sonuç

Savaşlar, ilk çağlardan itibaren insanlık tarihinin kaderini belirleyen önemli unsurlar arasında yer almıştır. Savaşların sonuçlarından belki de en önemlisi olan esirlik kavramı, Büyük Selçuklu Devleti'nin hanedan üyeleri üzerinden ele alınmıştır. Metinde de belirttiğimiz gibi, bu kavramla ilgili hükümlerin yalnızca belirli bir dönem üzerinden incelendiği görülmüştür. Bu uygulamaların sonraki dönemlerde nasıl devam ettirildiğini göstermek amacıyla bu çalışma kaleme alınmıştır.

Metinde, esirlik kavramını farklı boyutlardan ele alarak, geleneksel esirlik tanımları ve bu tanımlara uygulanan hükümlerin analizlerinin ötesine geçmeyi amaçladık. "Sarayın kıymetli rehineleri" tabiriyle, sarayda rehine bulundurma geleneğini esirlik kavramı üzerinden inceledik. Belirtmek gerekir ki, bu gelenek Büyük Selçuklu Devleti ile ortaya çıkmamış, aksine daha önce birçok devlet tarafından uygulandığı kaynaklarda açıkça görülmektedir. Bu durum, geleneğin köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve farklı kültürlerde benimsendiğini göstermektedir. Bu uygulamayı sadece örnekler üzerinden değil, hükümdarları bu uygulamaya iten nedenler açısından da ele almaya çalıştık. Esirliğin yalnızca savaşlar sonucunda ortaya çıkan bir kavram olmadığını, siyasi bir politika olarak rehine bulundurma geleneği şeklinde de karşımıza çıktığını göstermek, literatüre katkı sağlayacak bir bakış açıdır.

Bunun dışında, genel hatlarıyla İslam hukukunun ayetler ve Hz. Muhammed'in uygulamaları doğrultusunda esirler konusunda ortaya koyduğu bazı hükümler de söz konusudur. Savaşların sebepleri ne olursa olsun, bir meşruiyet sağlansa dahi bazı sınırları aşmamak gerekir. Bu hükümler ve sınırlar neticesinde, savaşlarda özellikle Türk ve İslam dünyasının meşru kabul etmediği ve yasakladığı hususlar, konunun temelini oluşturmaktadır. İslam'da savaşta muharip olmayan bir kişi, sivil de olsa öldürülemez. Ancak, metinde Büyük Selçuklu Devleti örneğinde de görüldüğü üzere, savaşa taraf olmayan Zübeyde Hatun gibi bir kadın dahi öldürülmüştür. Her ne kadar bu devlet İslam devleti olsa da bazı noktalarda kişisel hırslar, meşru kılıflar altında İslam hukukunun belirlediği normların çiğnenmesine neden olabilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, kadın ve savaş terimleri yan yana gelmemesi gereken kavramlar iken, sivillerin yanı sıra hanedan üyesi kadınların bile esir alınıp bazı durumlarda öldürüldüğünü görmekteyiz.

Savaşlarda kadınlar da dahil olmak üzere alınan birçok esir, Kur'an'da doğrudan yer almasa da İslam dünyasında köleleştirilmiş ve pazarlarda satılmıştır. Kölelik kavramı ile ilgili olarak giriş bölümünde de belirtildiği gibi, esirlik ile kölelik yan yana getirilmiş bir terimlerdir. Ancak bu yanlış bir yaklaşımdır. Köleliğin en büyük kaynağını savaş esirlerinin oluşturması, bu yanlış anlayışı doğurmuştur. Bu iki kavram farklıdır, bu nedenle kölelik kavramını esirlik üzerinden ele alınmamıştır.

Son olarak, Büyük Selçuklu Devleti'nde hakimiyet anlayışı gereği isyanların sıkça yaşanması, hükümdarların geleneksel bir uygulama olmasa da zaman zaman eşlerini savaşlara yanlarında

götürmeleri ve devletin sürekli bir savaş hali içinde bulunması, konumuz açısından zengin bir materyal kaynağı sunmuştur. Bu durum, dönemin siyasi ve sosyal dinamiklerinin daha derinlemesine incelenmesine olanak tanımaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi. (2014). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem, Selçuklular* (A. Sevim, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed b. Mahmud. (2011). *Selçukname* (E. Merçil, Dü.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Avfi. (1903). *Lübabu'l-elbab* (E. G. Brown & M. M. Kazvini, Dü., Cilt I). London.
- Birsin, M. (2012). İslam devletler hukukunda savaş esirlerine uygulanan yaptırımların analizi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21).
- Bosworth, C. E. (1968). The political and dynastic history of the Iranian world (A. D. 1000-1217). In *The Cambridge History of Iran* (Vol. V). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bundari. (2016). *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (K. Burslan, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cüveyni, A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cüzcani. (2015). *Tabakat-ı Nasiri* (E. Göksu, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ebu'l Fazl Muhammed Beyhaki. (2019). *Tarih-i Beyhaki* (N. Lügal, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fişne, F. (2019). Hz. Peygamberin savaş esirlerine muamelesi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. (2018). *Tarih-i Güzide* (M. Öztürk, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hüseyini. (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye* (N. Lügal, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Adim. (1982). *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb* (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Esir. (1987). *el-Kamil fi't-Tarih* (A. Özyayın, Dü., Cilt IX). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. Ankara: Türk Kültür Bakanlığı Yayınları.
— 2001. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2014). *Büyük Selçuklu Devleti*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Mirhand. (2015). *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)* (E. Göksu, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Müneccimbaşı Ahmed. (2017). *Camii'd-Düvel* (A. Öngül, Dü., Cilt I). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Nizamü'l-mülk. (2016). *Siyasetname* (M. A. Köymen, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özel, A. (1995). Esir. In *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt XI).
Özel, A. (2003). İslam'da ve günümüz devletler hukukunda savaş esirleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (1).
- Özkuzugüdenli, B. (2014). Hasan-ı Yezdi'nin Cami'u't-Tevarih-i Haseni isimli eserinin Selçuklular kısmı. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*.
- Özgüdenli, O. (1994). Sultan Sencer ve Kara-hitaylar. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (6).
- Ravendi. (1999). *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur* (A. Ateş, Dü., Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Reşidüddin Fazlullah. (2014). *Camii'üt-Tevarih* (E. Göksu & H. Güneş, Dü.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Sevim, A., & Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sıbt İbnü'l Cevzi. (2011). *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan, Selçuklular* (A. Sevim, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şafak, A. (1991). Bağy. In *Diyanet İslam Ansiklopedisi*.

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları: Bu makalenin yazımına tüm yazarlar eşit katkıda bulunmuştur. Tüm yazarlar son metni okumuş ve onaylamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.

Azerbaycan Kadın Modernleşmesinde Matbuatın Yeri ve Şark Kadını Dergisi Üzerine Bir İnceleme

The Role of the Press in the Modernization of Azerbaijani Women and a Study on the Journal of Şark Kadını

Burcu Canbey

Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye,
burcuucanbey@gmail.com

Öz: Azerbaycan kadın modernleşmesi, Azerbaycan millî mücadelesinin en önemli olgularından biri olmakla birlikte, dünya milletlerinin mücadeleleri arasında Azerbaycan millî mücadelesinin oldukça özgün bir yer edinmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkü aydınların asırlar boyunca verdiği esaslı mücadele neticesinde Azerbaycan kadınları, hak, hukuk ve hürriyetlerini elde etmiş ve yüksek konumlarına ulaşmıştır. Azerbaycan kadın modernleşme mücadelesinin en mühim alanlarından biri matbuattır. Diğer aydınlarla ve halka temas etmenin tarihin o devrindeki en önemli aracı olan matbuat, Azerbaycan kadınının sorunlarına, cinsiyetler arası eşitsizliğe ve kadınların elde edemediği haklarına sıklıkla yer vererek Azerbaycan kadınının kaderini değiştirmiştir. Azerbaycan'ın Çarlık Rusya, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği dönemleri boyunca Türk modernleşmesinin en temel hususlarından biri olan kadın hareketleri bu dönemlerin özelliklerinden ve bu dönemler içinde hâkim entelektüel hareketlerden oldukça etkilenmiştir. Bu makalede, Azerbaycan kadın modernleşmesinde matbuatın yeri tarihselci bir yaklaşımla incelenmiş, tarihsel ve ideolojik konumuyla diğer kadın matbuatından ayrılan Şark Kadını dergisi nicelik ve içerik bakımından değerlendirilmiştir. Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kadın Birimi'nin kadınları örgütlenmek adına etkili propaganda yöntemlerinden biri olan matbuatı kullanmaya karar vermesi üzerine Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde Kadın Neşriyat Şubesi kurulmuştur. Kadın Neşriyat Şubesi'nin yayımladığı Şark Kadını dergisi, Sovyetler Birliği ve komünist ideolojinin kadın hareketlerine, Azerbaycan'a, Azerbaycan kadınına, Azerbaycan kültürü ve fikir hayatına yaklaşımı hakkında birinci el kaynaklardan biri niteliğindedir. Komünist bir neşriyat olmasına rağmen yazar kadrosunun büyük kısmının infaz edilmesi ve bir kısmının sürgüne gönderilmesi sonucunda 1938 yılından itibaren "Azerbaycan Kadını" olarak değiştirilen ve yayın hayatına devam eden Şark Kadını, Azerbaycan kadın hareketleri ve Azerbaycan matbuatı açısından nadide bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kadın Modernleşmesi, Azerbaycan Matbuatı, Azerbaycan Modernleşmesi, Sovyetler Birliği Matbuatı, Şark Kadını

Abstract: The modernization of Azerbaijani women is one of the most important phenomena of the Azerbaijani national struggle. As a result of the centuries-long struggle of Azerbaijani Turkish intellectuals, Azerbaijani women gained their rights, laws and freedoms and reached high positions. One of the most important tools of the modernization struggle of Azerbaijani women is the press. In this article, the importance of the press in the modernization of Azerbaijani women is examined with a historicist approach, and the Şark Kadını magazine, which differs from other women's publications with its historical and ideological position, is evaluated in terms of quantity and content. The Women's Department of the Central Committee of the Communist Party of Russia used the press as one of the effective propaganda methods to organize women. Published by the Women's Publications Branch of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, the magazine Oriental Woman is one of the first-hand sources on the Soviet Union's and Communist ideology's approach to women's movements, Azerbaijan, Azerbaijani women, Azerbaijani culture and intellectual life. Although it was a communist publication, as a result of the execution of a large majority of its editorial staff and the exile of some of them, Şark Kadını, which was renamed as "Azerbaycan Kadını" in 1938, has a rare place in terms of Azerbaijani women's movements and Azerbaijani press.

Keywords: Women's Modernization, Azerbaijani Press, Azerbaijan Modernization, Soviet Union Press, Şark Kadını

Geliş Tarihi/Received: 28.06.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 30.07.2024
Yayımlanma Tarihi/ Available Online: 31.12.2024

Extended Abstract

Azerbaijani women's modernization is one of the key aspects of the Azerbaijani national struggle, giving it a unique place among the world's national movements. Due to the centuries-long efforts of Azerbaijani intellectuals, women in Azerbaijan have achieved their rights and freedoms, attaining significant positions in society. The press played a crucial role in this modernization struggle. It was the primary medium for reaching other intellectuals and the public, frequently highlighting women's issues, gender inequality, the importance of education for women, and the rights women lacked. During the periods of Tsarist Russia, the People's Republic of Azerbaijan, and the Soviet Union, women's movements, a fundamental part of Turkish modernization, were greatly influenced by the characteristics of these eras. The Jadidist movement significantly advanced women's education in Azerbaijan by establishing numerous high-quality schools for girls. Despite resistance from regional clergy, these reform efforts quickly spread, supported by trade prosperity and a growing population. Intellectuals known as "Maarifists" were driven by a desire for societal and religious progress, highlighting women's issues such as lack of education, kidnapping, polygamy, and child marriage in their publications. Following Russia's loss of prestige after the war with Japan, Tsar Nicholas II granted freedom of speech, press, and assembly with the October 1905 Manifesto. This led to the publication of the first women's newspaper, *Işık*, in Baku between 1911 and 1912, under Hatice Hanım's leadership. The newspaper covered women's rights, child upbringing, literature, and housekeeping, significantly enhancing women's roles in journalism. After the 1917 Bolshevik Revolution, Azerbaijan declared its independence, establishing the Republic of Azerbaijan under Mehmet Emin Resulzade's leadership. This republic was the first secular and democratic state among all Muslim communities and in the Turkic world. By granting voting and election rights to all individuals over the age of 20, the Republic of Azerbaijan demonstrated the concrete success of the Azerbaijani Women's Movement initiated by the Jadidists and Maarifists during a time of deep inequality. On April 28, 1920, after the Bolsheviks entered Baku, Azerbaijan's fate changed under Soviet rule. The Soviet regime began implementing policies in various areas, particularly in education, language, and religious and cultural structures in the Azerbaijani lands under its control. The regime, which aimed to create a "Soviet-type individual" by isolating the Azerbaijani people from all religious, national and cultural values, tried to prevent popular revolt by calling the policies to be implemented for this purpose "reform". Considering the social psychology and deeply rooted cultural values in Azerbaijan, the Soviet regime realized that it would be difficult to realize this goal in a short period of time, and in order to form and consolidate the social structure and form of government it aimed for, it first intimidated the Turkish nationalists living in Azerbaijan and those who would stand against the Soviet ideology. In order to consolidate the order of a society that serves the communist ideology, the Communist Party, which attaches importance to the equality of men and women in the family, which is the smallest part of society, aimed to eliminate the traditions that isolate women from social life and prevent them from receiving education, and aimed for women to have a say in society. As a result of these studies and discussions, the Communist Party established the Women's Unit Jenotdel. The Communist Party of Azerbaijan aimed to ensure that women in the country play an active role in social life, receive education, participate in business life and fight against superstitions and traditions that negatively affect women's life. In line with this aim, they focused on "the press" as one of the most effective propaganda methods for the organization of women and put forward the idea of publishing a women's magazine. Based on this idea, the "Women's Publication Branch" was established within the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan. In order to ensure the participation of Azerbaijani women in social-political life, it was decided to publish the monthly, literary, social-political journal "*Şark Kadını* (1923-1938)". *Şark Kadını*, which started its publication in November 1923 and was edited by Ayna Sultanova, became the publication organ of the Women's Branch. This magazine, which wanted to be the voice of women, attracted a lot of attention in a short time, and as a result of the hard work of the editorial board, it became a school for the training of women journalists, writers and

poets. It is possible to see the first poems, first stories and first articles of Mammad Said Ordubadli, Mir Jalal, Mirza Ibrahimov, Ilyas Efendiyev, Samed Vurgun, Rasul Riza, Nigâr Refibeyli and Abdulla Shaik, along with the writings of Ayna Sultanova, Şefika Hanım Efendizade, Medina Hanım Gıyasbeyli, Mina Hanım Mirzayeva and Hanımnaz Ezizbeyova. *Şark Kadını* was a magazine that aimed to overcome the problem of women in society by instilling the idea of independence in women. The magazine focused on issues such as girls' education, clothing, family upbringing, motherhood, and the role of women in politics and industry. The magazine often contained anti-nationalist propaganda. Other nationalist Azerbaijani intellectuals in Turkey are discussed. The writings of the intellectuals for Azerbaijan while they were in Turkey were referred to as "evil plans". The Azerbaijani intellectuals who migrated to Istanbul with the arrival of the Soviets are referred to in derogatory terms. The main women's problems that draw attention in the magazine are issues such as girls being married off at a young age, bride price, femicide, girls not being educated and gynecological diseases. Doctors sent articles to the magazine on issues such as the ideal age of marriage, pregnancy, sexuality and the duties of men and women in the family unit. The name of the magazine, which defended the rights of women in both legal and civil-social fields, was changed to "Azerbaycan Kadını" after 1938 due to the execution of its staff and financial difficulties.

1. Giriş

18. yüzyılda, özellikle Aydınlanma dönemi sonrası gerçekleşen siyasal ve toplumsal dönüşüm, mevcut tüm içtimai olguları etkilediği gibi kadınlık, kadın-erkek ilişkileri, kadının toplumdaki yeri ve haklarını da oldukça etkilemiştir. 19. yüzyılda ise kadınların pek çok farklı siyasal alan içerisinde kendi haklarını aramaya başlaması yeni bir dinamizm doğurmuştur. Dünyanın çeşitli yerlerinde evrensel ve bireysel hak mücadelesi şeklinde başlayan kadın modernleşmelerinin karakterleri eylemsel ve fikri açıdan çeşitli ideolojilerden beslenmiştir (Taş, 2016, s.163). Bu sebeple kadın hareketlerinin siyasal, tarihsel ve kültürel açıdan gelişimi farklı coğrafyalarda farklı karakterde karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan milli mücadelesinin hem en önemli alanlarından hem de bu mücadelenin farklı milletlerin mücadeleleri arasında oldukça özgün bir yer edinmesini sağlayan Azerbaycan'da kadın modernleşmesi; siyasal, sosyal, eğitimsel ve kültürel açılardan Azerbaycan'ı çevreleyen pek çok olgudan doğrudan etkilenmiştir. Zira Kuzey Azerbaycan Türkleri, 19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusya'sının hakimiyeti altında yaşamış, fakat bu dönem içerisinde Çarlık Rusya'sının baskı ve asimilasyon siyasetine rağmen millî kültür ve kimlikleri açısından adeta bir aydınlanma dönemi yaşamıştır (Mövsümlü, 2021, s.5). Azerbaycan'ın Çarlık Rusya, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği dönemleri boyunca Türk modernleşmesinin en temel hususlarından biri olan "kadın modernleşmesi", tarihi süreç içerisindeki Azerbaycan'da meydana gelen yönetim değişikliklerinden oldukça etkilenmiştir. Çalışmada toplumsal değişimler ve bu değişimlerin seyri göz önünde bulundurulmuştur. Azerbaycan'daki kadın modernleşmesinin seyrini doğru bir biçimde değerlendirebilmek için sıraladığımız dönemlerde kadın modernleşmesini etkilemiş olan Ceditçilik ve Maarifçiler dönemlerindeki kadın meselesi açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, *Şark Kadını* (1923-1938) dergisinin Azerbaycan'daki önemini ve etkisini ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemine dayalı betimsel model takip edilmiş; birincil kaynaklar temel alınmış, ikincil kaynaklar gözden geçirilmiş ve birtakım belgeler incelenmiştir.

Çarlık Rusya'sının işgali altında yaşayan Türk kadınları, kendi toplumları içinde büyük statü kaybı ve eşitsizlikler yaşamıştır. Siyasi ve ekonomik haklardan yoksun olan kadınların eğitim hakları da ellerinden alınmıştır. 16. yüzyıla kadar geleneksel hayatın içerisinde, iki cinsiyetin de eğitim seviyelerinin eşit olduğu düşünülse de 19. yüzyıla gelindiğinde mollaların dikte ettiği dini uygulamalar ve toplumun cehaleti nedeniyle kız çocuklarının eğitim hakları ellerinden alınmıştır. 19. yüzyılda Rusya Türkleri arasında kadın hak ve özgürlüklerinin kısıtlı olması öne çıkan sorunlardan biridir. Bu dönemde gelenekçi zihniyeti ve dini hassasiyetleri çıkarları için kullanan mollalar, kadınlar üzerinde büyük baskı kurmuştur (İşbilir & Dikkaya, 2021, s. 267).

Bahsi geçen dönem içerisinde yalnızca erkeklerin gittiği mektep ve medreseler bulunurken kız çocuklarının bu eğitim kurumlarına gitmesi yasaklanmıştır. Kadınları “günahkâr” olarak gören mollalar hegemonyası, kız çocuklarının eğitimden özellikle mahrum bırakılmasına sebep olmuştur. Böylelikle kadınların eğitime erişimi engellenmiş, yalnızca üst sınıf ailelerin kız çocukları eğitim görebilmiştir (Adiloğlu, 2020, s. 55). Çarlık Rusya’daki kadınların çocukluk yaşta başlayan, sonrasında yaşamlarının tüm evrelerine yayılan eşitsizlik ve baskılar, eğitim dışında pek çok farklı alanda da hissedilir olmuştur. Temel haklarından yoksun olmalarının en çarpıcı örneği çocuk yaşta başlık parası için evlendirilerek kadınların adeta iktisadi bir meta haline dönüştürülmesidir (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998, s.4). Dünya üzerinde kadın özgürleşmesine dair liberal fikirlerin yayılmaya başlaması sonucunda Rusya Türkleri de bu gelişmelerden ve dini reform çalışmalarından etkilenmiştir. Örneğin Tatar aydınlardan Musa Carullah, kadın haklarına dini bir perspektiften—yaklaşarak, katı geleneklerin kadınların haklarından mahrum kalmasına sebep olduğunu belirtmiştir. Carullah, bunun karşısında İslam’da düşünce özgürlüğünün ve kadının aile içindeki rolünün çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Modernleşme döneminde Rusya Türkleri aydınları için kadın eğitimi aydınlanmanın ilk ve en önemli alanlarından biri olmuştur. Aydınlar, kadınların mevcut vaziyetini iyileştirmek için büyük bir çaba içine girmişlerdir (Okçu, 2022, s. 829-830).

Kadınların hak ve hürriyetlerinin gelişimini temel alan modernleşme hareketi, İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit çalışmalarıyla gelişmiştir. Gaspıralı kadınların kaderini değiştirmiştir. Türk modernleşmesinin mimarlarından Gaspıralı, geri kalmış ve millet olma bilincine ulaşamamış bir toplumun ancak kadını özgürleştirerek çağdaşlaşabileceğini düşünüyordu. Ceditçilere göre bu ülkünün gerçeğe dönüşmesi için cinsiyetler arası eşitliğin sağlanması gerekiyordu (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998, s. 66-67). Türk dünyasının öncü fikir adamlarından olan İsmail Gaspıralı, kadına toplumun mimarı olarak yaklaşmış ve gelişmişlik düzeyi ile kadın hürriyetinin arasındaki doğrudan ilişkiyi vurgulayarak Türk aydınlanmasına yeni bir reçete daha oluşturmuştu (İşbilir & Dikkaya, 2021, s. 267). Gaspıralı, 1883'ten itibaren çıkardığı Tercüman gazetesinde kadın eğitimi üzerine makaleler yayımlayarak kadın sorunlarına sıkça yer vermiş, bu yazılarda kadınların toplumsal uyanışını desteklemiş, onları sosyal hayatta aktif rol almaya, eğitim görmeye ve örgütlenmeye teşvik etmiştir. Ceditçi hareket, kız çocuklarının eğitimi için çeşitli illerde birçok okul açarak bu okullarda yüksek nitelikli müfredatla kızların dini eğitimin yanı sıra fen bilimleri, ilk yardım, dikiş ve nakış gibi bilgi ve becerilerle donatılarak her açıdan ideal kadınlar olarak yetişmelerini hedeflemiştir (Kınacı, 2016, s. 187). İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı babasının da teşviki ile Ocak 1906'da “Âlem-i Nisvan” adında bir dergi yayımlamaya başlamıştır. Gaspıralı ailesi ilk Türkçe kadın dergisinin öncüsüdür (Cemiloğlu, 2005, s.34). Yayın hayatı pek uzun sürmese de kadın matbuatının başlangıcı olan *Âlem-i Nisvan*, Rusya dışındaki coğrafyalarda yaşayan kadınların hayatından bahsederken, Avrupa'daki kadınlar ile Rusya'daki Müslüman kadınları kıyaslamış, Rusya Türkü kız çocuklarının eğitim ve terbiye yönünden diğer ülkelerdeki kadınlardan daha üstün olduğu üzerinde durarak Ceditçilerin eğitim politikasının yönünü belirlemiştir (Demiryürek, 2014, s. 197). Sonraki yıllarda Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinde kadınların aydınlanmasına katkıda bulunan eserler yayımlanmaya başlamıştır. Kazak edebiyatının ilk romanı olarak kabul edilen Mirjakup Duvlatulu'nun "*Bakıtsız Jamal*"i bu gelişmelerin önemli çıktılarında biridir. Kazak edebiyat tarihinde ilk roman olarak kabul edilen bu eserde, kızların eğitim görmesi ve istedikleri erkeklerle evlenmeleri ele alınmıştır. Kazak modern edebiyat ürünlerinden birinde kadın meselesinin işlenmesi ve bu eserin bir erkek yazar tarafından kaleme alınması da önem arz etmektedir (Kınacı, 2016, s. 179).

1804-1813 yılları arasında gerçekleşen Birinci Rusya-İran Savaşı sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1826'da İkinci Rusya-İran Savaşı sonucunda yapılan Türkmençay Antlaşması (1828), Azerbaycan tarihinde uzun yıllar süren tutsak dönemini başlatmıştır. Bu iki anlaşma ile Azerbaycan'ın kuzeyi Çarlık Rusya'sının, güneyi ise İran Şahlığının kontrolüne geçmiştir. Günümüzde Güney Azerbaycan hâlâ İran sınırları içinde yer almaktadır. Dünyanın en önemli petrol rezervlerinin birinin Bakû'da olması, Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'nın sanayi merkezi haline getirmiş, bu durum 19.

yüzyılda, bölgede ticaretin oldukça gelişmesine ve buna bağlı olarak güçlü bir tüccar sınıfının oluşmasına imkân vermiştir. Tüccar ailelere mensup çocuklar Kafkasya'daki Rus okullarında Batı medeniyeti ve teknikleri ile tanışmıştır. Ticaret sayesinde zenginleşen ve bir ilgi merkezi haline dönüşerek nüfusu hızla artan Azerbaycan'da yenileşme hareketleri de yaygınlık kazanmıştır. Yenileşme hareketleri bölgedeki din adamları tarafından büyük tepkilerle karşılaştı da gerek eğitimde gerek kültürel hayatta yer edinmiştir. Kültürel açıdan yenileşmenin en büyük örneklerden biri okul, gazete ve tiyatroyun temelini atılmasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dört büyük aydın; Abbas Kuluğa Bakıhanov, Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve Hacı Seyyid Azim Şirvani Azerbaycan Türklerinin fikir hayatına ve milli anlayışına büyük bir nitelik kazandırmıştır (Devlet, 1999, 21-24).

Bu devirde din ve toplum hayatında yenileşme, ıslahat ve ilerleme amacıyla harekete geçen aydınlar "maarifçi" adı ile anılmıştır. Akpınar'a göre maarifçilerin hürriyetçi ve halkçı düşüncelere sahip olmaları öne çıkan karakteristik özellikleridir. Bu sebeple halkın eğitilerek cehaletten kurtarılması, bunun neticesinde gelecekte kendi kendini yönetmeye hazırlanması maarifçilerin ana gayesidir (Akpınar, 1994, s.38). Maarifçiler yayınladıkları eserlerde ve makalelerinde kadın meselesine de açık bir şekilde yer vermiş, yarattıkları farkındalık sonucunda kadınların eğitim, hak ve özgürlüğüne dair sorunları daha fazla görünür kılınmıştır. Önde gelen maarifçilerden, Azerbaycan milli matbuatının kurucusu Hasan Melik Zerdabi makalelerinde kadınları hor gören adetler, kadınların eğitimden yoksun bırakılması, kız kaçırma, çok eşlilik ve çocuk yaşta evlilik gibi konuları işlemiştir. Zerdabi, sahibi ve başyazarı olduğu *Ekinçi* gazetesinde, kadın meselesini sıklıkla işleyerek ayrımcılığa itiraz etmiştir (Yeşilot, 2012, s.107). Mizah dergisi Molla Nasreddin'in editörü Celil Memmedguluzade de kara mizahla toplumun kadına bakışını, kadınların sosyal hayattan soyutlanmasını, kız çocuklarının küçük yaşta zorla evlendirilmelerini ve çok eşliliği "Hanımlara", "Mırt-mırt", "Anam-bacım", "Dört yüz kız", "Avrat meselesi", "Kız eğitimi", "Kanlı trajedi" gibi yazıları ile eleştirmiştir (Baylarov, 2020, s.93-94). Maarifçileri takiben Azerbaycan kadın hareketinin oluşmasında ve kadınların eğitim başta olmak üzere pek çok hakkını elde etmesinde Ceditçi aydınların katkısı çok büyüktür. Ceditçi aydınlar, Azerbaycan ve İslam dünyasının geri kalmışlığının ana nedenini kadınların toplumdaki soyutlanması ve eğitimsizlik olarak görmüşlerdir. Bu nedenle, çalışmalarının büyük bir kısmında eğitim ve kadın haklarının iyileştirilmesi üzerinde durmuşlardır. Ceditçiler, çeşitli zorluklara rağmen eğitim kurumları açarak, hayır kurumları kurarak, edebiyat ve matbuatı kullanarak kadınların durumunu iyileştirmek için çalışmışlardır (Yakışan, 2017, s.43).

Rusya, 4 Mart 1906 tarihli geçici kararnamesiyle gayr-i Rus milletlere örgüt kurma hakkı tanıyarak kadın derneklerinin açılmasına olanak sağlamıştır. Bu adım, Tiflis'te "Kafkasya Müslüman Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi" gibi ve Orenburg'da "Müslimeler Cemiyeti" gibi derneklerin kurulmasına ve kadınların hukuki ve siyasi haklarını savunmalarına yol açmıştır. Kadın ve erkeklerin bir araya gelerek Rusya'ya karşı daha güçlü bir şekilde mücadele edebileceklerini göstermeye çalışmışlardır. Kadın kuruluşlarının toplumda giderek daha fazla yer edinmesi, bu çabalarının başarılı olduğunu göstermektedir. Örneğin, *Tercüman* gazetesi ve İdil-Ural'da yayımlanan *Vakit*, *Kazan Muhbiri* ve *Beyanü'l-Hak* gibi yayınlar, kadın sorunlarına odaklanarak kadınların yaşamına dair çeşitli konuları ele almışlardır. 1911-1912 yıllarında Bakû'da yayınlanan ve başyazarlığını Hatice Hanım'ın yaptığı ilk kadın gazetesi *Işık*, kadın hakları, çocuk bakımı, edebiyat ve ev idaresi gibi konuları işlemiş, kadınların gazetecilikte daha etkin olmasında önemli bir rol oynamıştır (Yakışan, 2017, s.47).

1917 Bolşevik İhtilali'nin ardından, Güney Kafkasya bölgesi temsilcileri Tiflis'te bir araya gelerek geçici bir hükümet kurma kararı almışlardır. Bolşevik iktidara karşı olan ve hâlâ Rusya İmparatorluğu'na bağlı olduklarını düşünen bu hükümet, 15 Kasım 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği adıyla Tiflis'te kurulmuş ancak kısa süre varlık gösterebilmiştir. Azerbaycan grubu, 27 Mayıs 1918'de bir Geçici Millî Konsey kurulması kararı almış ve ertesi gün Tiflis'te Azerbaycan'ın bağımsızlığını İstiklal Beyannamesi

ile ilan etmiştir. Azerbaycan'ın iç ve dış zorluklarla başa çıkabilmesi için bir devlet yapısı oluşturma gerekliliği vurgulanmıştır (Dalkılıç, 2015, s.22).

Böylelikle tüm Müslüman toplulukları arasında ve Türk dünyasında ilk laik ve demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Mehmet Emin Resulzade önderliğinde kurulmuştur (Esrenov, 2018, s.100). Azerbaycan'ın istiklaline ömrünü adanmış bir aydın olan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kadın ve erkeklerin eşit ve hür olacağını, "*Bütün diğer halkların kadınları erkeklerle beraber içtimai-siyasi harekete iştirak ettiği ve bununla da öz milletinin uğurlarına yardım ettiği bir vakitte Müslüman kadın tutsaklıkta kalabilmez ve kalmamalıdır*" (İsmayılov, 2007, s.227) sözleriyle vurgulamıştır. Ermeni Taşnaklar tarafından katledilen Feridun Bey Köcerli de Azerbaycan'ın kadın haklarında örnek bir model oluşturması gerektiğini belirterek, "*Kadına öyle yüksek bir hukuk verilmeli ki, muasır ülkelerin kadınlarına tanınan tahsil, başka hukuklardan yüksekte olsun*" (İbrahimov ve Hüseyinzade, 2012, s.231) demiştir. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınların eşit oy hakkını 1920'de, İngiltere'de 1928'de ve Fransa'da 1944'te elde ettiği düşünüldüğünde, Resulzade ve Köcerli'nin sözlerinin dönemin demokrasi anlayışının çok ilerisinde olduğunu göstermektedir. Parti tüzüğü'nün, 20 yaşını dolduran tüm fertlere yalnızca seçme değil, seçilme hakkı da tanınması, medeniyet ve demokrasi anlayışını yansıtmaktadır. Bu süreçte kadınların seçimlere katılımını kolaylaştırmak için özel binalar tahsis edilmiştir (Yakışan, 2007, s.51). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin lideri Mehmet Emin Resulzade'nin kaleme aldığı "Asrımızın Siyavuşu" adlı eserde kadın erkek eşitliğinden bahsetmiş; eğitim, yayıncılık ve sağlık kurumlarında kadın-erkek bir arada çalışılmasında bir sakınca görmediğini ve bunun kadınların hakkı olduğunu belirtmiştir (Resulzade, 2013, s. 110).

2. Şark Kadını Dergisi (1923-1938)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi, 28 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Bakû'ya girmesi ile son bulmuştur. O tarihten sonra Azerbaycan'ın kaderi Sovyet hakimiyeti ile değişmiştir. Resmî ideolojisi tek tip birey yaratmak ve komünist hedeflere ulaşmak olan Sovyet rejimi, hüküm sürdüğü Azerbaycan topraklarında başta eğitim, dil, dinî ve kültürel yapı olmak üzere birçok alanda çok geçmeden politikalar oluşturmaya ve uygulamaya başlamıştır (Öztürk, 2022, s. 198).

Azerbaycan halkını dinî, millî ve kültürel tüm değerlerinden soyutlayarak "Sovyet tipi birey" oluşturmayı amaçlayan rejim, bu uğurda uygulanacak politikalara "reform" adını vererek halk isyanının önüne geçmeye çalışmıştır (Yakar, 2018, s.306). Sovyet rejimi, Azerbaycan'daki toplum psikolojisi ve kökleşmiş kültürel değerler göz önünde bulundurulduğunda bu amacın kısa sürede gerçekleştirilmesinin zor olacağını anlamış ve amaçladığı toplum yapısının, yönetim şeklinin oluşması ve sağlanması için ilk planda, Azerbaycan topraklarında yaşayan Türk milliyetçilerini ve Sovyet ideolojisine karşı duracak kişileri sindirmiştir.

Komünist ideolojiye hizmet eden bir toplumun düzeninin sağlanması için toplumun en küçük parçası olan ailedeki kadın-erkek eşitliğine önem veren Komünist Parti, kadınları sosyal hayattan soyutlayan ve eğitim almasını engelleyen gelenekleri ortadan kaldırarak kadının toplumda söz sahibi olmasını amaçlamıştır. Bu doğrultuda Sovyet hükûmeti, gelecek nesillerin yetişmesinde ilk görev sahibi olan annelerin ve çalışma hayatına katılarak devlete ekonomik katkı sunması beklenen kadınların eğitilmesi, erkeklerle eşit haklara sahip olabilmesi iddiasıyla politikalar geliştirmeyi hedeflemiştir. (Özdemir, 2021, s.37-38).

Bu nedenle Aleksandra Kolontay, Nadejda Krupskaya, İnessa Armand, Klavdiya Nikolayeva, Vera Slutskaya, Roza Kovnator ve aralarında Sovyet Lideri Lenin'in kız kardeşi Anna Ulyanova'nın bulunduğu birçok aktivist kadın, kadınların örgütlü mücadelesine ve bu mücadelenin elzem oluşuna sıklıkla değinmiştir. Parti yönetimindeki bazı Bolşevikler, Avrupa'yı göz önünde bulundurarak feminist kadın hareketinin ilerlemesinden endişe duysalar da çoğunluk, kadınların protesto ve grevlere aktif katılımını desteklemek istemişlerdir (Hayden, 1976, s.152).

Bu çalışmalar ve tartışmalar sonucunda Komünist Parti Kadın Birimi (Jenotdel) kurulmuştur. Azerbaycan Komünist Partisi ülkede kadınların sosyal hayatta aktif rol oynamasını, eğitim almasını, iş hayatına katılmasını ve kadın hayatını olumsuz etkileyen batıl inançlara ve geleneklere karşı mücadele etmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda, Temmuz 1923'te Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri Ali Haydar Karayev, Kommunist gazetesinin redaktörü Habib Cebiyev ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kadınlar Şubesi'nden Ayna Sultanova kadınların örgütlenmesi için en etkili propaganda yöntemlerinden biri olan "matbuat" üzerinde durmuş ve bir kadın dergisi çıkarılması fikrini öne sürmüşlerdir. Bu fikir üzerine Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde "Kadın Neşriyat Şubesi" oluşturulmuştur (İmanzade, 1957, s.25).

Kadın Neşriyat Şubesi'nde Azerbaycan kadınlarının içtimai-siyasi hayata katılımını temin etmek için aylık, edebi-bedii, içtimai-siyasi dergi olan "*Şark Kadını* (1923-1938)" dergisinin yayınlanmasına karar verilmiştir. Derginin yazı heyetinden Mine Hanım Gıyasbeyli o günü böyle hatırlıyor: "Küçük bir oda, renksiz masa etrafında çalışan dört kadın... 1923 yılında, bu koşullarda *Şark Kadını*'nı yayınladı." (İsmayıl, 2019, s.11).

Şekil 1

Şark Kadını Dergisinin Kasım 1923 Yılı İlk Sayısı

Kasım 1923'te yayın hayatına başlayan ve editörlüğünü Ayna Sultanova'nın üstlendiği *Şark Kadını*, Komünist Parti Kadınlar Şubesinin yayın organı haline gelmiştir. Kadınların sesi olmak isteyen bu dergiye kısa sürede ilgi artmış, yazı heyetinin yoğun çalışmaları sonucu kadın gazeteci, yazar ve şairlerin yetişmesi için bir okul hâline gelmiştir (Şaymən, 2016, s. 5).

Şark Kadını dergisi 1923-1938 yıllarında boyunca toplam 261 sayı yayımlanmıştır. Uzun bir yayın hayatına sahip olan dergi 1923-1926 yılları arasında Arap alfabesi; 1926-1929 yılları arasında Arap ve Latin alfabesi birlikte; 1929- 1938 yılları arasında da Latin alfabesi ile yayımlanmıştır. Alfabe değişikliğine gidilen süreçlerde okuyucu kaybetmemek adına harekete geçen yazı heyeti, okuyucuya adeta bir öğrenci gibi yaklaşmış ve yeni alfabenin öğretilmesi için gayret göstermiştir. Örneğin 1924 yılı Ocak sayısı, sayfa 51'de yer alan "Yeni Türk Elifbası Bucağı" başlıklı yazı Azerbaycan'daki alfabe değişikliği haberidir ve alfabaya "Yeni Türk Alfabesi" adı verilmektedir (İsimsiz, 1924, s. 51). Yazıda, Türklerin İslamiyet'i zorla seçtiği için Arap alfabesi kullanmak zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Yazının sonunda Latin ve Arap harfli aynı kelimelerin karşılaştırılması ve el yazısı çalışma kâğıdı kısmı

yer almaktadır. Bu yazılar ve çalışma kağıtlarının dışında kadınların yeni alfabeyi öğrenebilmeleri için dergiye ilk kez 1929 yılı 4. sayıda “Az Savadlılar Üçün” başlıklı bir kısım da eklenmiştir.

Dergi, 1924 yılı Ekim sayısı sayfa 10’da Marksist-Leninist politikacı ve kadın hakları savunucusu Clara Zetkin tarafından da tebrik mektubu almıştır. İlim, medeniyet, ince sanat, tabiat ve siyasete meraklı olan okuyucular tarafından dergiye gönderilen yazılar, derginin “Bize Yazıyorlar” “Edebiyat ve Bediiyyat” ve “Genç Kalemler” kısımlarında yer almıştır (Zetkin, 1924, s.10).

Dergide Ayna Sultanova, Şefika Hanım Efendizade, Medine Hanım Gıyasbeyli, Mina Hanım Mirzayeva ve Hanımnaz Azizbeyova’nın yazılarıyla beraber Memmed Said Ordubadlı, Mir Celal, Mirza İbrahimov, İlyas Efendiyev, Samed Vurgun, Resul Rıza, Nigâr Refibeyli ve Abdulla Şaik’in ilk şiirlerini, ilk hikâyelerini ve ilk makalelerini görmek mümkündür.

Şark Kadını dergisinin birinci sayısında Heyet-i Tahririye (Şefika Hanım Efendizade, Medine Hanım Gıyasbeyli, Hanımnaz Azizbekova ve Mina Hanım Mirzayeva) imzasıyla yayımlanan “Maksadımız” başlıklı yazıda derginin amacı açıkça belirtilmiştir:

“...Kadınların senelerdir ellerinde olmayan hakları molla, ahund ve efendilerin elinden alınıp yeniden kendilerine verildi. Senelerdir kadınların yüzüne kapanan fakülte, darülfünun, mektep ve kütüphane kapıları kadınların kollarına açıldı. Şimdi, kadınlar da erler gibi zahmetkeşler âleminin dikilmesinde rol oynayabilir. Şark kadını mecmuası, şarkın kapısının ağzında durarak büyük Ekim İnkılabının alevli meşalesini kaldırıp bütün şark kadınlarını saadet yoluna çağıracaktır. Bütün özgür kadınların borcu, bize yardım etmek ve kadınların bağımsız olması yolunda çalışmaktır.” (Heyet-i Tahririye, 1924, s. 1).

Şark Kadını, kadınlara bağımsızlık düşüncesi aşılıyarak toplumdaki kadın problemini aşmayı amaçlayan bir dergi olmuştur. Dergi kızların okutulması, giyim kuşam, aile terbiyesi, annelik, siyasette ve sanayide kadının rolü gibi konular üzerinde durmuştur. Azerbaycan’ın ilk kadın tercümanlarından ve gazetecilerinden biri olan Şefika Hanım Efendizade’nin dergide yayınlanan “Qız ile Anası Arasında Mübahisə” (Efendizade, 1923, s. 7) ve “Bəhriyyədən Minirəyə” (Efendizade, 1923, s. 11) adlı hikayelerinde Azerbaycan kadınının hayatını ve problemlerini konu edinmesi buna örnek gösterilebilir. Elbette, tüm bu konular komünist ideolojisi süzgecinden geçirilerek okuyucuya takdim edilmiştir.

Sovyet rejiminin Azerbaycan’da milliyetçiliği baskılaması ve Sovyet tipi birey yaratmak amacıyla uyguladığı politika ve baskılara dair en büyük örneklerden biri de 1924 yılı Mayıs (5.) sayısı sayfa 42’de Yahşi Hanım Kerimzade’nin kaleme aldığı “Bugünün Gençlerine” başlıklı yazıya idarenin verdiği yanıtıdır. Kerimzade, yazısında gençlerin dönem rehavetine kapılarak düşüncelere gark olmaması gerektiğini öğütleyerek vatan ve millet sevgisinin öneminden bahsetmektedir. Yazının sonunda Yahşi Hanıma vatan, millet kavramlarını çok sık kullandığı gerekçesiyle bir ikaz notu yer almaktadır. Notun altına şu cümle iliştilmiştir: “Aklı başında olan bir gencin vatanı bütün dünya, milleti ise bütün canlılar olmalıdır.” (Kerimzade, 1924, s. 42).

Dergide dikkat çeken kadın problemlerinin başında küçük yaşta evlendirilen kız çocukları, başlık parası, kadın cinayetleri, kız çocuklarının okutulmaması, kadın hastalıkları gibi konular gelmektedir. İdeal evlilik yaşı, gebelik, cinsellik ve aile birliğinde kadın-erkek görevleri gibi meseleler hakkında doktorlar tarafından dergiye yazılar gönderilmiş, gönderilmediği takdirde yazı heyeti tarafından bir sonraki sayıda doktorlardan yazı talep edilmiştir (İdare, 1924, s. 6). Kadın ve çocuk sağlığı ile ilgili halkı bilinçlendirici yazılara önem veren Komünist Parti Kadın Şubesi tarafından çıkarılan *Şark Kadını* dergisi, ideal Sovyet toplumu oluşturma amacını halk sağlığıyla ilgili yazılarda bile okuyucuya sezdirmektedir. Örneğin, 1924 yılı Mart sayısı, sayfa 2’de Doktor Mir Kasimof tarafından yayınlanan Irki Hıfzıssıhha başlıklı yazıda Milletlerin nüfuslarıyla gelişmişlik seviyelerinin doğru orantılı olmadığından bahsedilmektedir. Yazar, Müslüman-Türk milletlerin geri kalmışlığını iki maddeyle anlatmaktadır: Ruhi sebepler ve cismi sebepler. Ruhi sebeplere, Türklerin “ya kısmet” yani kadercilik anlayışı örnek verilmektedir. Bu düşünce “hastalık” olarak değerlendirilmektedir. Cismi hastalıklara ise erken yaşta

evlendirilen kız çocukları örnek verilmektedir. Yeterli eğitim alamayan anne ve çocuğunun oluşturacağı bir toplumun gelişemeyeceği anlatılmaktadır (Kasımof, 1924, s. 2).

Dergide Sovyet propagandası, Leninizm, kadın çalışmaları ve kadın aktivistlerin demeçleri gibi siyasi yazıların yanında dünya siyasetini ilgilendiren haberlere de Sovyet ideolojisine karşı olmayacak şekilde yer verilmiştir. *Şark Kadını*'nda, Sovyet hâkimiyetinden hemen önceki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) yıllarında halka mal olmuş ve Sovyet rejimi sonrası ülkeyi terk etmek zorunda kalmış Azerbaycan aydınları hakkında yazılar da mevcuttur. Örneğin, 1924 yılı Ocak sayısı, sayfa 3'te yer alan yazıda Mehmet Emin Resulzade, Alimerdan Bey Topçubaşı, Halil Bey Hasmemmedli ve Türkiye'de yaşayan Azerbaycan aydınları konu edilmiştir. Bahsi geçen aydınların Türkiye'de Azerbaycan hakkında kaleme aldıkları yazılar eleştirilmiş, bu yazıların içerikleri "kötü planlar" olarak gösterilmiştir. İstanbul'da yaşayan Azerbaycan aydınları için küçük düşürücü ifadeler kullanılmıştır. Sovyet dönemi öncesi ve sonrası karşılaştırması yapılarak adı geçen aydınların Azerbaycan için hiçbir şey yapmadıkları ve hain oldukları ima edilmektedir (İsimsiz, 1924, s. 3).

Yine 1924 yılı Mayıs sayısı, sayfa 1'de yer alan "Kara Yalanlar" başlıklı yazıda Mehmet Emin Resulzade'nin "Asrımızın Siyavuşu" adlı eseri karalanmaktadır. Kitap İstanbul'da basıldığı için "İstanbullular bu yalanları bilse yüzüne tükürürdü" gibi saldırgan ifadeler kullanılmaktadır. Nesip Bey Yusufbeyli'nin vefatından sonra Şefika Gaspıralı'nın sokağa atıldığı ve Halil Hasmemmedli'nin ikinci eş alıp nikahlı karısını sokağa attığından da bahsedilmektedir. Azerbaycan aydınlarının halkın gözünde küçük düşürülmeye çalışıldığı dergideki yazılardan açıkça anlaşılmaktadır (İsimsiz, 1924, s. 1).

İlk sayısından itibaren *Şark kadınlarının cehalet problemi ile mücadele ettiğini iddia eden ve derginin amacının kadınları medeniyete, eğitime ve iş hayatına teşvik etmek olduğunu vurgulayan Şark Kadını dergisi*, kadın problemlerinin tartışılmasında önemli rol oynamıştır. Derginin başyazarlarından Letife Biryukova, dergiye mektup gönderen ve eş, baba veyahut ağabeyinden sıkıntı yaşayan ve yardım isteyen kızlara, derginin yol gösterici olmasından dolayı erkeklerin *Şark Kadını*'ndan korktuklarını ve derginin kızların eline geçmesini engellemeye çalıştıklarını belirtmiştir (Şəymən, 2017, s. 7).

1924 yılında Lenin'in vefatından sonra kolektif yönetiminden idareyi devralan Stalin'in, parti ve toplum üzerindeki gücünü artırma ve parti içindeki diğer rakiplerin etkisini ortadan kaldırmak için tasarladığı "Büyük Temizlik" olarak tarihe geçen "Tasfiye Hareketi" ile keyfi tutuklamalar, yargılama ve infaz süreçleri tüm Azerbaycan'ı etkisi altına almıştır. "Büyük Tasfiye" Dönemi 1937-1938 yılları arasında gerçekleşmiştir (Saraç, 2020, s. 901).

Stalin'in kurbanları arasında *Şark Kadını* dergisi redaktörü ve yazarları da bulunmaktadır. Büyük bir kıyım olarak anılan tasfiye yıllarında Sovyet rejimi için çalışanlar bile "halk düşmanı", "vatan haini", "pantürkist", "panislamist" olarak suçlanmaktaydı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Kadınlar Şubesinde müdür yardımcılığı, maarif komiserliği ve adliye komiserliği görevlerinde çalışmış olan Ayna Sultanova (*Şark Kadını* dergisi redaktörü) da "halk düşmanlığı" ile suçlanmış ve 1938 yılında kurşuna dizilmiştir (Kenan, 2011, s.110-111). Yine *Şark Kadını* yazar kadrosundan olan Medine Hanım Gıyasbeyli ve Gülare Kadirbeyova da Stalin karşıtı olan Müsavatçı teşkilatın üyesi olmakla suçlanarak tutuklanmış ve infaz edilmiştir (Bünyadov, 2004, s. 81-84). Komünist Parti ve ideolojisi için çalışan derginin birçok önemli yazarı ve muhabiri "halk düşmanı" suçlaması ile Stalin'in Büyük Temizliği'nin kurbanı olmuştur. Hem hukukî hem de medenî-sosyal sahada kadınların haklarını savunan *Şark Kadını* dergisinin adı, yazar kadrosunun infaz edilmesi ve maddi sıkıntılar sebebiyle 1938 yılından sonra "Azerbaycan Kadını" olarak değiştirilmiştir.

3. Sonuç

Azerbaycan matbuatı, 1905 Devrimi'nin getirdiği özgürlük ortamında Ceditçilerin çizdiği aydınlanma yolunu takip ederek kadın modernleşmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. 1917'deki Ekim ve Şubat Devrimleri öncesi daha çok milli fikirler çerçevesinde ele alınan kadın problemleri, devrimler

sonrasında Azerbaycan matbuatında gitgide artan sosyalist fikirlere yönelik tartışmalar ile yeniden şekillenmeye ve farklı ideolojilerle ele alınmaya başlamıştır. Kadınların hak arayışı Sovyet döneminde örgütlü bir mücadeleyle ele alınmış, "Şark Kadını" dergisi uzun yıllar süren esarete karşı özgürlük mücadelesinde kadınların hakları için mücadele etmelerini desteklemiştir. Kadınların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel konularda daha aktif rol almasını teşvik ederek öncü bir dergi olmayı başarabilen Şark Kadını dergisi, yayın hayatına başladığı zaman diliminde özellikle önem kazanmıştır.

Yayın hayatına başladığı Kasım 1923 yılından itibaren Azerbaycan kadınlarını eğitime, siyaset meydanına, ilim ve medeniyete çağırması ve kadınların hayatını ve geleceğini olumsuz etkileyen tüm gelenekleri ve batıl inançları reddetmeye davet etmiştir. Kadın hakları konusunda farkındalık yaratmak, kadınları örgütlemek ve toplumsal değişimi desteklemek amacıyla etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmış ve büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Ayrıca, derginin içeriği ve kadın yazarların katkılarıyla, Azerbaycan'ın aydınları, şairleri ve gazetecileri yetiştirmek için bir okul görevi üstlenmiştir. Böylelikle kadınlar, toplumsal ve kültürel alanda öncü bir rol oynamışlardır.

Sonuç olarak, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde oluşturulan Kadın Neşriyat Şubesi yayını olan ve Sovyet ideolojisine uygun bir yayın politikası izleyen "Şark Kadını" dergisi 1923-1938 yılları arasında Azerbaycan'daki kadın hareketlerinin evrimi ve Sovyet ideolojisinin kadınlar üzerindeki etkisi bakımından önemli bir kaynaktır. Bu dergi, Azerbaycan'da kadın hareketinin ve toplumsal değişimin önemli bir aracı olmuş ve tarihsel bağlamda büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, kadınların toplumsal ve kültürel alandaki değişimlerini gözler önüne sererek, kadın hareketlerinin ve eşitlik mücadelesinin dönemlerini anlamamıza yardımcı olmakta ve Türk dünyasında kadınların toplumsal değişimine katkısıyla birlikte önemli bir tarihsel kaynak rolünü üstlenmektedir.

Kaynakça

- Adiloğlu, A. (2020). *Ceditçilik dönemi Kazan Tatar edebiyatında kadın hak ve hürriyetleri meselesi*. Gece Kitaplığı.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. Dergâh Yayınları.
- Baylarov, G. (2020). *1875-1920 yılları arasında Azerbaycan basını*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi].
- Bünyadov, Z. (2004). *Stalin döneminde KGB arşivlerinde kırmızı terör*. (Sebahattin, Trans.). İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık.
- Cemiloğlu, M. (2005). İsmail Gaspıralı ve eğitim-öğretim faaliyetleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, 31-37.
- Dalkılıç, İ. (2015). *Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri (1991-2000)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi].
- Demiryürek, M. (2014). Tercüman'ın 1910 yılına ait 26. sayısındaki Âlem-i Nisvan / Hanımlar Dünyası ekinde İsmail imzasıyla Gaspıralı İsmail Bey'in "Kadın" başlıklı bir yazısı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 186-209.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu.
- Efendizade, Ş. (1923). Bəhriyyədən Minirəyə. *Şark Kadını Dergisi*, 1, 11.
- Efendizade, Ş. (1923). Qız ile anası arasında mübahisə. *Şark Kadını Dergisi*, 1, 7.
- Enserov, V. (2018). Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Türkiye'de çıkarılan Azerbaycan siyasi muhaceret dergileri. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 3(1), 100-126.
- Hablemitoğlu, Ş. (2015). Gaspıralı İsmail Bey ve kadın hareketi. In A. S. Uğurlu & S. Kırılı (Eds.), *İsmail Bey Gaspıralı*. Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.
- Hablemitoğlu, Ş., & Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk kadın hareketi* (1st ed.). Ajans Türk Matbaacılık.
- Hayden, C. E. (1976). The Zhenotdel and the Bolshevik Party. *Russian History*, 3(2), 152.
- Heyet-i Tahririye. (1923). Maksadımız. *Şark Kadını Dergisi*, 1, 1.
- İbrahimov, F. N., & Hüseyinzade, R. L. (2012). Pedagojik derslik (Cilt. 2, s. 231). Azerbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Muallimlər Enstitüsü.
- İdare. (1924). "Şark Kadını" idaresi tarafından Türk doktorlarına açık mektup. *Şark Kadını Dergisi*, 5, 6.
- İmanzade, S. (1957). *Oktyabr sosyalist inkılabı ve Azerbaycan'da kadın azadlığı*. Azərneşr.
- İsimsiz. (1924). Geçmişlere ahır koyup. *Şark Kadını Dergisi*, 1, 3.
- İsimsiz. (1924). Kara yalanlar. *Şark Kadını Dergisi*, 5, 1.
- İsimsiz. (1924). Yeni Türk elifbası bucağı. *Şark Kadını Dergisi*, 1, 51.
- İsmayıl. (2019, March 8). Sovetləşmənin ilk illərində Azərbaycan qadın mətbuatı. *Şərq gazetesi*. s.11.
- İsmayılov, M. (2007). Azerbaycan tarihi (Cilt. 4, s.227). Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.
- İşbilir, A., & Dikkaya, M. (2021). Ceditçi düşüncede kadının sosyo-ekonomik rolü ve etkileri. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(2), 260-280.
- Kasımof (1924). Irki Hıfzıssıhha. *Şark Kadını Dergisi*, 3, 2.

- Kenan, A. (2011). *XX. esrde represiyaya meruz kalanlar*. Azernesr.
- Kerimzade. (1924). Bugünün gençlerine. *Şark Kadını Dergisi*, 5, 42.
- Kınacı, C. (2016). Kazak aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885-1935) Balkıya (1922) tiyatro eserinde ceditçi düşünce ve dönemin sosyal meseleleri. *Gazi Türkiyat*, 18, 171-194.
- Köse Kızır, E. (2024). Azerbaycan'da sosyalist bir kadın dergisi: Şark Kadını (1923-1938). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 136(268), 51-68.
- Mövsümlü, C. (2021). *19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da milli fikriyatın gelişimi*. [Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi].
- Okçu, E. (2022). Rusya Türklerinde kadın hakları meselesi. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 827-838. <https://doi.org/10.53718/gttad.1109376>
- Özdemir, B. (2021). *Sovyetler Birliği'nde komünist kadın hareketi (1919-1930)*. Yordam Kitap.
- Özdemir, E. (2023). 20. yüzyılın başında Rusya Türklerinde kültürel gelişmeler ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler. In Y. E. Tansü & F. Kara (Eds.), *Tarih alanında seçme yazılar-V*. Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub260.c1331>
- Öztürk, Z. (2022). Sovyet adamı yaratma çabalarının Orta Asya'ya yansımaları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 197-210.
- Resulzade, M. E. (2013). *Asrımızın Siyavuşu*. Kalem Yayınevi.
- Saraç, H. (2020). Kurşunlanan Slavbilim: Stalin tasfiyelerinden payını alan slavistler. *Karadeniz Araştırmaları*, 17(68), 901-920.
- Şəymən. (2016, Fevral 16). Azərbycan qadın mətbuatının tarixi. *Şər q gazetes i*. s.5.
- Şəymən. (2017, Avgust 9). Yüzlərlə qadın imzaları tanındı. *Şər q gazetes i*. s.7.
- Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: Kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5).
- Yakar, Ü. (2018). 1920-1930 yıllarında Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerine karşı Sovyet Rusya tarafından yürütülen asimilasyon siyaseti. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 306-325. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.415885>
- Yakışan, R. (2017). *19. yüzyılda Azerbaycan ceditizminde kadın olgusu*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci gazetes i*. Yeditepe Yayınevi.
- Zetkin, C. (1924). Tebrik. *Şark Kadını Dergisi*, 10, 10.

Makale Bilgi Formu

Yazar Onayı: Makale tek yazarlıdır. Yazar, makalenin son halini okuyup onaylamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazar dergide yayınlanan çalışmasının telif hakkına sahiptir. Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale Turnitin tarafından taranmıştır.

Türkistan'daki Stratejik Geçitlerin Askeri Tedarik Zincirleri Açısından Önemi ve Güvenliği

Importance and Security of Strategic Passes in Turkistan in Terms of Military Supply Chains

Özge Seçil Kaya

ozgesecil@gmail.com

Öz: Yeryüzünün en büyük kara parçası olan Asya Kıtası'nın merkezinde yer alan Türkistan, Asya ile Avrupa ve Asya'nın çeşitli bölgeleri arasında bir kara köprüsü konumundadır. Türkistan, geniş düzlüklerin yanı sıra sarp dağları ve hem ticaret hem de askerî harekâtlar açısından hayati öneme sahip doğal geçitleri barındırır. Bu çalışmada Cungarya Geçidi, Torugart Geçidi, İrkeştam Geçidi, çok sayıda doğal geçidi barındıran Pamir Yolu ve Fergana Vadisi askerî tedarik zincirleri açısından incelenmektedir. Bu kapsamda ilk olarak askerî tedarik-coğrafya ilişkisi, askerî coğrafya literatürü üzerinden ele alınmaktadır. Daha sonra, söz konusu geçitlerin konumuna ve hangi noktalar arasında geçişi sağladığına dair kuşbakışı bir görüntü sunmak amacıyla Türkistan bağlantılı uluslararası ulaşım koridorları, yapımında inisiyatif alan ülkelere göre gruplandırılarak ortaya konulmaktadır. Türkistan'daki doğal geçitler ve bağlı oldukları lojistik hatları incelendiğinde, tarihte Almanya ve Rusya örneklerinde olduğu gibi, barış zamanı inşa edilip gerektiğinde askerî amaçlar için kullanılabilir çift kullanım altyapılar olabilecekleri görülmüştür. Çalışma kapsamında incelenen Türkistan'daki geçitlerinin başta Rusya olmak üzere bölgede ulaşım altyapısına yatırım yapan Çin, Avrupa Birliği ve Türkiye için büyük önem taşıdığı sonucuna varılmıştır. Türkistan bağlantılı mevcut uluslararası ulaşım koridorları, bu geçitleri zorunlu olarak kullanmak durumundadır. Bu makalede incelenen Türkistan geçitlerinin dağlık koşullar nedeniyle bazılarının ikamesi olmadığı ve bu sebeple doğu-batı ve kuzey-güney askerî tedarik zincirleri açısından stratejik öneme sahip oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Savunma, Askerî Doktrin, Askerî Coğrafya, Askerî Tedarik Zinciri, Türkistan

Geliş Tarihi/Received: 13.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 22.12.2024
Yayımlanma Tarihi/Available Online:
31.12.2024

Abstract: Turkistan is located in the center of the Asian continent, the largest land mass on earth, and is a land bridge between various regions of Asia and between Asia and Europe. Turkistan contains steep mountains and mountain passes that are vital for both trade and military operations. In this study the Dzungarian Gate, Torugart Pass, Irkeshtam Pass, the Pamir Highway, which contains many natural passes, and the Fergana Valley are examined in terms of military supply chains. In this context, firstly, the military supply-geography relationship is discussed through the military geography literature. Then, in order to provide a bird's eye view of the location of these passages and the points between which they provide passage, the international transportation corridors connected to Turkistan are grouped according to the countries that took the initiative in their construction. When the natural passages in Turkistan and the logistics lines they are connected to are examined, it is seen that they can be dual-use infrastructures that can be built in peacetime and used for military purposes when necessary, as in the historical examples of Germany and Russia. It was concluded that the passages in Turkistan examined within the scope of the study are of great importance for Russia, China, the European Union and Türkiye, which are investing in transportation infrastructure in the region. Existing international transportation corridors connected to Turkistan must pass through these passages. It has been determined that some of the Turkistan's passes examined in this article have no alternatives due to mountainous conditions and therefore have strategic importance in terms of east-west and north-south military supply chains.

Keywords: Defence, Military Doctrine, Military Geography, Military Supply Chain, Turkistan

Extended Abstract

Turkistan is located in the center of the Asian continent, the largest land mass on earth, and is a land bridge between various regions of Asia and between Asia and Europe. The political borders of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, located in present-day Turkistan, were drawn by the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1936. Industrialization began to flourish in the region in the 1930s, and during World War II many industrial enterprises from the European part of the USSR were evacuated to Turkistan. However this process is an industrialization process that focuses strongly on military needs rather than a normal industrialization process that takes into account the structural characteristics and microeconomic balances of the region. Therefore, the roads and railways in Turkistan are part of the infrastructure that was largely shaped according to the military objectives of the Russian Empire and the USSR.

Turkistan contains steep mountains and mountain passes that are vital for both trade and military operations. In this study the Dzungarian Gate, Torugart Pass, Irkeshtam Pass, the Pamir Highway, which contains many natural passes, and the Fergana Valley are examined in terms of military supply chains. In this context, firstly, the military supply-geography relationship is discussed through the military geography literature. Then, in order to provide a bird's eye view of the location of these passages and the points between which they provide passage, the international transportation corridors connected to Turkistan are grouped according to the countries that took the initiative in their construction.

It is not possible to think of any military action apart from geography. Geography is a strategic knowledge closely tied to political and military practices. Knowledge of military geography is essential for defending and securing any place. It is essential that topographic and environmental information be taken into account in developing strategy and tactics and in conducting military operations. The use of geographic knowledge for military purposes will bring about the construction of infrastructure in the target region in accordance with the geographical characteristics of the region. Infrastructure, including transportation networks, is essential for the movement and logistical support of military units. When spatial relations, which are considered at the forefront of the physical factors of military geography, in other words; the location, size and shape of land masses and large water bodies are taken into consideration, the high altitude geography of Turkistan attracts attention.

The construction, routing, security, maintenance and sustainment of military supply chains are determined within the framework of military doctrine. It is possible to see the impact of geography on military doctrine and therefore military supply chains in the examples of Switzerland, England, Germany and Russia. The mountain barriers gave Switzerland strong defensive advantages and allowed it to adapt its military organization to take advantage of them. The English Channel gave Britain the advantage of constructing a defensive strategy in favor of a navy in favor of a large land army. Naval superiority enabled Britain to blockade the merchant and war fleets of its continental rivals and thus dominate much of world trade. These advantages resulted in Britain developing a characteristic foreign policy and military doctrine based on geography.

Germany, unlike the examples of Switzerland and England, built its military doctrine on the fact that it did not have a significant tactical advantage, as it was surrounded by powerful countries that were relatively devoid of natural defenses provided by geography. It focused on the ability to move its troops quickly from one place to another by turning its advanced internal transportation lines into an advantage. Germany transformed its geographical conditions into an important military factor within the framework of a suitable doctrine with the construction of an intensive railway. The German army built a military doctrine based on the ability to move its troops quickly on the infrastructure built for civil purposes in peacetime and to create a deterrent effect on its enemies. Russia's logic of highways during the USSR bears striking similarities to the meaning attributed to Germany's autobahn building program.

As in the examples of Germany and Russia, commercial logistics infrastructures built in peacetime are dual-use infrastructures suitable for military use when necessary. The routes of transportation infrastructure activities intensively carried out by Russia, China and the EU in Turkistan are seen to overlap with the east-west military supply chains that historically started in China and went westward. Russia is active in the north-south military supply chains in Turkistan, a legacy of its long-term dominance over the region during the Russian Empire and the USSR.

It was concluded that the passages in Turkistan examined within the scope of the study are of great importance for Russia, China, the European Union and Türkiye, which are investing in transportation infrastructure in the region. Existing international transportation corridors connected to Turkistan must pass through these passages. In this study, it has been determined that some of the Turkistan's passes examined have no alternatives due to mountainous conditions and therefore have strategic importance in terms of east-west and north-south military supply chains.

1. Giriş

Yeryüzünün en büyük kara parçası olan Asya Kıtası'nın (Gökalp, 2022, s. 16) merkezinde yer alan Türkistan, Asya ile Avrupa ve Asya'nın çeşitli bölgeleri arasında potansiyel bir kara köprüsü konumundadır. 19'uncu yüzyıl ortalarına kadarki tarihî kaynaklarda "Türk Yurdu" manasına gelen Türkistan, "İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanın adıdır" (Türkistan, 2012).

20'inci yüzyıl itibarıyla Batı literatüründe Türkistan'a "Orta Asya" denilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada bölgenin tarihî köklere dayanan esas adı: Türkistan kullanılacaktır. Bölgenin tamamına tarihi ve coğrafi özelliklerle uyumlayan bir ad verilmesinin yanı sıra, bölgede hakimiyet kuran güçlerin isimleri ile Türkistan'ın batısına "Sovyet Türkistan'ı", doğusuna "Çin Türkistan'ı", güneyine ise "Afgan Türkistan'ı" denilmiştir. Sınırları şekil 1'deki haritada görülebilecek Türkistan esas olarak Pamir ve Tanrıdağları'nın yarısını kuzeyde, diğer yarısını güneyde bıraktığı doğal bir ayırım dışında yeknesak bir coğrafyanın adıdır (Eryılmaz, 2021).

Şekil 1

Türkistan Haritası

Kaynak: (<https://www.britannica.com/place/Turkistan>)

Günümüzde Kazakistan topraklarını oluşturan ve 17'inci ve 18'inci yüzyıllarda Sibirya ve Orenburg Kazakları tarafından sömürgeleştirilen bölge hariç, Türkistan'ın çoğunluğu 19'uncu yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun himayesine girmiştir. Buhara Emirliği ve Hiva Hanlığı, Bolşevikler'e yenildikleri 1920 yılına kadar Rus himayesinde özerk kalmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yönetimi altında Türkistan'ın toprak dağılımı birkaç kez değişmiş ve bugün bağımsız olan Türkistan devletlerinin mevcut sınırları 1936 yılında ortaya çıkmıştır (Batsaikhan, 2017, s. 298).

Türkistan'ın günümüzde bağımsız devletleri Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın 1936 yılında çizilen sınırlarına ve bu çalışmayı ilgilendiren yönüyle ulaşım başta olmak üzere teknik altyapılarına yakından bakıldığında, uzun zamana yayılmış ve adım adım ilerlemiş bir "gizli entegrasyonu" açıkça görmek mümkündür (Högselius, 2022). Sanayileşme bölgeye 1930'larda gelmiş ve II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin Avrupa kısmındaki birçok endüstriyel işletme Türkistan'a tahliye edilmiştir. Ancak bu süreç, bölgenin yapısal özelliklerini ve mikroekonomik dengelerini gözetken olağan bir sanayileşme sürecinden ziyade, güçlü bir şekilde askeri ihtiyaçlara odaklanan bir sanayileşme sürecidir (Batsaikhan, 2017, s. 299). Türkistan'da bugün dahi, kara ve demiryolu ulaşımı büyük ölçüde Rus İmparatorluğu ve SSCB döneminin askeri hedeflerine göre şekillenen altyapısının parçasıdır.

Türkistan, geniş düzlüklerin yanısıra sarp dağları ve hem ticaret hem de askerî harekâtlar açısından hayati öneme sahip doğal geçitleri barındırır. Bu çalışmada Cungarya Geçidi (Dzungarian Gate), Torugart Geçidi (Torugart Pass), İrkeştam Geçidi (Irkeshtam Pass), çok sayıda doğal geçidi barındıran Pamir Yolu (Pamir Highway) ve Fergana Vadisi (Fergana Valley) askeri tedarik zincirleri açısından incelenmektedir. Bu kapsamda ilk olarak askeri tedarik-coğrafya ilişkisi, askeri coğrafya literatürü üzerinden ele alınmaktadır. Daha sonra, söz konusu geçitlerin konumuna ve hangi noktalar arasında geçişi sağladığına dair kuşbakışı bir görüntü sunmak amacıyla Türkistan bağlantılı uluslararası ulaşım koridorları, yapımında inisiyatif alan ülkelere göre gruplandırılarak ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede Türkistan'da bulunan stratejik öneme haiz geçitler ayrı ayrı incelendikten sonra, geçitlerin önemi ve güvenliği çift kullanım altyapılar ve bölgede etkin olan uluslararası aktörler bağlamında değerlendirilmektedir.

2. Askeri Tedarik ve Coğrafya

Askeri herhangi bir eylemi coğrafyadan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Coğrafya, siyasi ve askeri pratikler bütününe sıkı sıkıya bağlı stratejik bir bilgidir. Coğrafyaya hakimiyet ve coğrafyayı askeri hedefler doğrultusunda doğru kullanabilme, Yves Lacoste'un "kurmay haritası" olarak işaret ettiği, taktikler ve stratejilerin oluşturulması için zorunlu olan haritalarla mümkündür. Lacoste'a göre mekanın formelleştirilmesi; iyi bilinmeyen bir somutluğun soyut, etkili ve güvenilir bir temsile dönüştürülmesi manasına gelen haritalama, ancak devlet aygıtı tarafından ve onun namına gerçekleştirilebilecek zorlu, uzun ve maliyetli bir operasyondur (Lacoste, 2020, s. 50-51).

Tablo 1

Askeri Açıdan Coğrafi Faktörler

Fiziki Faktörler	Kültürel Faktörler
Mekansal İlişkiler	İrksal ve Etnik Kökler
Topografya ve Drenaj	Nüfus Modelleri
Jeoloji ve Toprak Yapısı	Sosyal Yapılar
Bitki Örtüsü	Diller ve Dinler
Okyanuslar ve Deniz Kıyıları	Endüstriler ve Arazi Kullanımı
Hava Durumu ve İklim	Ulaşım Ağları
Gün Işığı ve Karanlık	Telekomünikasyon
Yer Çekimi ve Manyetizma	Askeri Tesisler

Kaynak: (Collins, 1998).

Askeri coğrafya küresel, bölgesel ve yerel bağlamda her türden siyasi-askeri politikalar, planlar, programlar ve muharebe/destek operasyonları üzerindeki fiziksel ve kültürel ortamların etkisine odaklanır. Tablo 1’de gösterilen temel faktörler strateji, taktik ve doktrin; komuta kontrol ve örgütlenme yapısı; kara, deniz ve hava kuvvetlerinin optimum karışımı; istihbarat toplama; hedefleme; silah, ekipman ve giyisilerin tedariki ve dağıtımı; bakım, inşaat ve tıbbi destek gibi askeri faaliyetlerin tüm yelpazesini doğrudan etkiler (Collins, 1998, s. 3-4).

Askeri coğrafya bilgisi bir yeri savunmak ve güvenliğini sağlamak için temel bilgidir. Topografik ve çevresel bilginin askeri operasyonların yürütülmesinde gözönünde bulundurulması ve stratejik ve taktik hususlar belirlenirken dikkate alınması; başka bir ifadeyle coğrafyanın alt disiplini olarak askeri coğrafyadan istifade edilmesinin geçmişi yüzyıllar öncesine dayanır (Maguire, 1899). Bununla beraber gelişen teknoloji ile beraber Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS), Uzaktan Algılama (Remote Sensing), yapay zeka ve drone teknolojileri gibi unsurlar coğrafya bilgisinin askeri amaçlar için kullanımına farklı boyutlar kazandırmıştır (Chipatiso, 2024). Yanısıra başta iklim değişikliği olmak üzere yerkürede meydana gelen değişimler, coğrafya bilgisinin askeri amaçlarla kullanımının geleceği konusunda dikkate alınan hususlar arasındadır (Efron vd., 2020).

Coğrafya bilgisinin askeri amaçlar için kullanımı, hedef bölgedeki altyapıyı bölgenin coğrafi özelliklerine uygun inşa etmeyi bereberinde getirecektir. Ulaşım ağlarını da kapsayan altyapı, askeri birliklerin hareketi ve lojistik desteği için elzemdir. Altyapı kelimesinin İngilizce karşılığı gibi, bugün ticari tedariki de kapsayan lojistik kelimesinin de karşılığının askeri kullanıma dayanması bu zaruretten ve onun doğurduğu tarihi kökenden kaynaklanır. II. Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda sivil hayata da taşınan lojistik, esas olarak askerleri taşıma, yerleştirme ve askeri ihtiyaçları tedarik etme işinin adıdır (Rippa, 2020, s. 63).

Taşıma, yerleştirme ve ihtiyaçları tedarik etme hangi amaçla olursa olsun sağlam ve kesintisiz ulaşım ağlarını zorunlu kılar. Sözkonusu olan askeri amaçlar ise ulaşım ağlarının güvenli olup olmadığı diğer bütün özelliklerinin önüne geçecektir. Geniş düzlükler ve ılımlı iklimlerde güvenliğin temini görece daha az odaklamayı gerektirse de, yüksek ve engebeli dağlık arazilerde güvenliği tesis etmenin emek-zaman maliyeti daha yüksek olacaktır. Ulaşım ağlarının her hangi bir askeri gerginlikte hedef olma olasılığı da güvenliği çok boyutlu düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda yüksek rakımlı bölgeleri tanımak, doğal bariyerleri, dağ geçitlerini ve hareket koridorlarını kontrol etmek her zaman askeri düşüncenin temel ilkelerinden biri olmuştur (Harmon vd., 2004, s. 6-7).

Askeri coğrafyanın fiziki faktörleri içerisinde baş sırada sayılan mekansal ilişkiler (Tablo 1), başka bir ifadeyle kara kütlelerinin ve büyük su kütlelerinin konumu, boyutu ve şekli gözönüne alındığında, Türkistan’ın yüksek rakım coğrafyası dikkat çekmektedir. Bu anlamda, askeri coğrafyanın kültürel faktörlerinden olan ulaşım ağları, bu bölgede ayrı bir önem kazanmaktadır. Makalenin sonraki kısmında, dağ geçitlerine ve koridorlara daha yakından bakmadan önce, bölgeyi kuşbakışı tanımak adına Türkistan’daki ana ulaşım ağları ele alınacaktır.

3. Türkistan Bağlantılı Uluslararası Ulaşım Koridorları

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan çok sayıda uluslararası ulaşım koridoru, dünyanın kavşağı olarak nitelenen Türkistan’dan geçmektedir. Çarlık ve SSCB dönemlerindeki hakimiyetinden dolayı, bölgede ulaşım altyapısının temelleri Rusya tarafından ve onun başta askeri stratejileri olmak üzere politik ve ekonomik çıkarlarına göre atılmıştır. Türkistan’da bugün de kalıcı üsleri ve askeri varlığı bulunan tek ülke olarak Rusya, geçitler başta olmak üzere tedarik zincirleri ile ilgili gelişmeleri ulusal çıkarları doğrultusunda yakından izlemektedir.

Askeri etkinliği olmamakla beraber ekonomik işbirlikleri ve ticaret üzerinden bölgeye nüfuz etmeye çalışan Çin, ulaşım altyapısı konusunda günümüzde Türkistan’daki en etkin aktördür. Onu benzer politikalarla başta kendi enerji güvenliği ve ticaretini emniyete almaya çalışan Avrupa Birliği (AB)

izlemektedir. Türkiye bölge ülkeleri ile soydaşlığı, bölgeye fiziki yakınlığı ve ulusal çıkarları açısından Türkistan'daki tedarik zincirleri ile ilgili gelişmeleri yakından takip eden aktörlerdendir. Çalışmanın bu kısmında Türkistan'dan geçen veya bu coğrafya ile bağlantılı, tamamlanmış ve inşası devam etmekte olan uluslararası ulaşım koridorları, inşasında inisiyatif alan ülkelere göre gruplandırılarak incelenecektir.

Türkistan üzerindeki en önemli ulaşım ağlarından Rusya'nın inşasını üstlendiklerinin başında Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru (International North-South Transport Corridor - INSTC) gelmektedir. INSTC, Rusya'dan İran'a ve oradan Hindistan'a uzanan ve deniz, demir yolu ve kara yollarından oluşan çok-modlu (multimodal) bir ulaşım ağıdır (Vinokurov vd., 2022, s. 159-160). St. Petersburg'dan başlar, Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca ilerler ve İran üzerinden Mumbai'ye ulaşır. Türkistan bağlantıları ile birlikte, Rusya'nın kuzey-güney tedarik hattı açısından önemli bir ana arterdir. Yirmi yıldan uzun süredir devam eden proje Ukrayna'yı işgali ile beraber Batı ülkeleri tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımların ardından hızlandırılmış ve 2022 yılında kullanılmaya başlanmıştır (Kasturi, 2022). Koridor birkaç koldan oluşmaktadır; doğu rotası Türkistan ile bağlantılıdır (Avdaliani, 2023). Toplam 7.200 kilometrelik çok modlu ulaştırma koridoru, tamamlanmış ve kısmen inşası devam eden projeler ihtiva eder. Yakın tarihte Kazakistan, koridorun doğu bağlantısı için Türkmenistan ve Rusya ile anlaşmaya varmıştır (Sakenova, 2024).

Trans - Sibiryaya Demiryolu, Rusya'nın Türkistan bağlantıları olan diğer önemli uluslararası ulaşım koridorudur. Rusya'yı, Uzak Doğu'ya ve Batı Avrupa'ya bağlayan 9.443 kilometre uzunluğundaki demiryolunun yapımına 19'uncu yüzyılın sonunda başlamıştır (Liliopoulou vd., 2005, s. 46). Batı Çin'den başlayıp Kazakistan'ı geçerek Rusya'da Trans-Sibiryaya bağlanan Trans-Sibiryaya-Kazakistan Rotası Türkistan üzerinden geçen rotalardan biridir. Bir diğeri yine Çin'in batısından başlayan ve Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan geçen ve Romanya'da son bulan TRACECA-Türkmenbaşı Rotasıdır. Bu rotanın sadece Kazakistan topraklarından geçen bir paralel rotası mevcuttur. Ayrıca Çin'in batısından başlayan merkez koridoru, Kazakistan üzerinden batıya doğru ilerler ve Rusya'ya ardından Ukrayna'ya doğru ilerleyip Slovakya'da son bulur (Starr vd., 2015, s. 30-31).

Türkistan üzerinden geçen ve Çin'in yapımını üstlendiği en büyük ve kapsamlı uluslararası ulaşım koridoru Kuşak ve Yol Girişimidir (Belt and Road Initiative - BRI). 2013 yılında başlatılan BRI, Türkistan'daki çok sayıda projeyi aktif olarak teşvik etmektedir (Aminjonov vd. 2019, s. 1-5). Tamamlananların yanında inşası devam edenler bulunmaktadır. BRI kapsamında Türkistan'da Çin yatırımlarıyla 237 ikili ve 24 çok taraflı proje yürütülmektedir; bunlardan 209'u yerel ve 52'si bölgesel projelerdir (Muratbekova).

AB'nin öncülüğünü yaptığı, Türkistan ve çevresini Avrupa ile bağlayan yolların başında Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia - TRACECA) gelmektedir. TRACECA'nın inşası 1993 yılında başlatılmıştır. İlk olarak Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın katılımıyla başlayan projeler günümüzde yeni katılımcılarla çok taraflı hükümetlerarası bir komisyonla idare edilmektedir (TRACECA, 2024). Sekiz üye ile başlayan TRACECA'nın halihazırda Türkiye'nin de dahil olduğu 13 üyesi bulunmaktadır (T.C. Kara Yolları Genel Müdürlüğü, 2024). Çok modlu bir taşımacılık ağı olan TRACECA'da tamamlanan projelerin yanısıra kara, deniz ve demiryolu ulaşımını kapsayan çok sayıda devam eden proje bulunmaktadır.

Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği Programı (The Central Asia Regional Economic Cooperation Program - CAREC), AB'nin üstlendiği Türkistan üzerinden geçen diğer uluslararası ulaşım projelerindedir. CAREC, 11 ülke ile birlikte 2001 yılından beri sürdürülen ve çok modlu ulaşım ağları kurmayı hedefleyen bir projeler bütünüdür. CAREC Koridor 1 Avrupa-Doğu Asya; Koridor 2 Avrupa-Akdeniz-Doğu Asya; Koridor 3 Rusya-Ortadoğu-Güney Asya; Koridor 4 Rusya-Doğu Asya; Koridor 5

Doğu Asya-Ortadoğu-Güney Asya; Koridor 6 Avrupa-Ortadoğu-Güney Asya ve CAREC Belirlenmiş Demiryolları Koridoru olmak üzere 7 ana ulaşım koridorundan oluşmaktadır (CAREC Program, 2024).

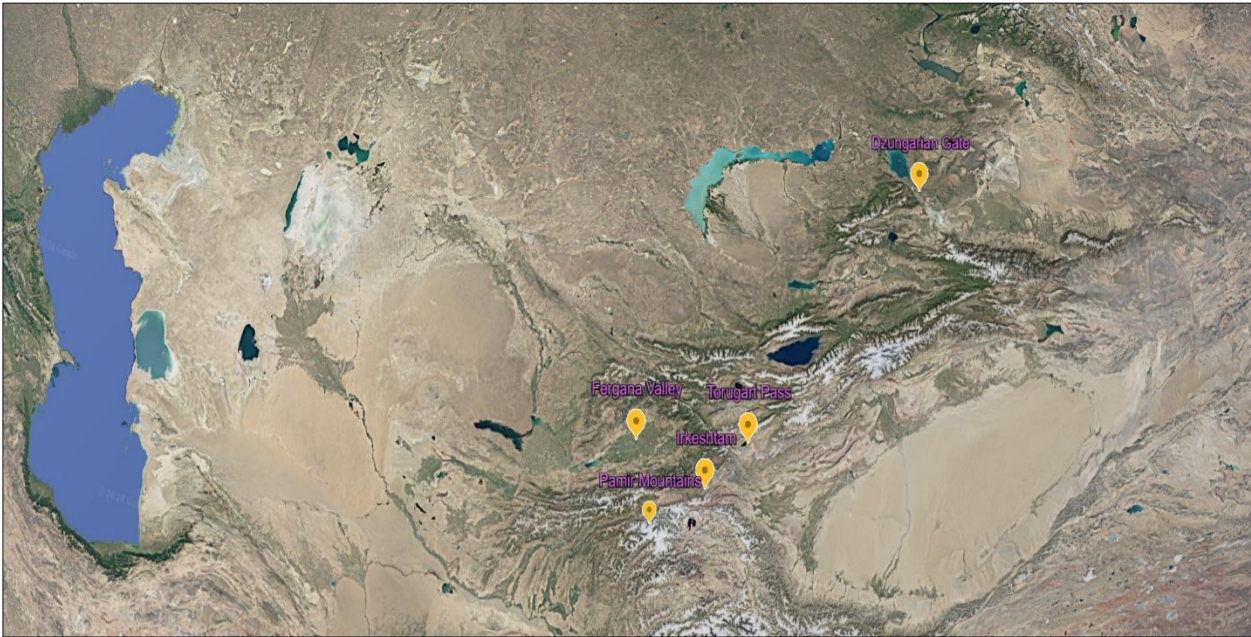
Türkiye Türkistan geçişli Orta Koridor'un (Middle Corridor) inşasında inisiyatif üstlenmiştir. Türkiye'den başlayıp sırasıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Hazar Denizi'nden -Hazar Transit Koridoru'nu geçerek, Türkmenistan-Özbekistan-Kırgızistan veya Kazakistan güzergâhını izleyerek Çin'e ulaşır. Kuzey Koridoru'ndan 2.000 kilometre daha kısa ve daha elverişli iklim koşullarına sahiptir. Ayrıca yüklerin Türkiye'deki liman bağlantılarından Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Akdeniz'e ulaşabilmesi imkanı sunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024). 2010 yılında Türkiye'nin inisiyatifi ile başlayan Orta Koridor, tamamlananların yanında devam eden projeler ihtiva etmektedir. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin alt bileşeni olmayan bağımsız proje, bir çok-modlu ulaşım koridorudur (Ceylan, 2024).

4. Türkistan'ın Stratejik Geçitleri

Türkistan'ın da sınırları içerisinde yer aldığı SSCB, egemen olduğu coğrafya üzerinde 1930'larda yaygın bir altyapı inşasına girişmiştir. Siegelbaum'un 1929'da kırsal Rusya hakkında konuşan bir Sovyet yetkilisinin anlattıklarından alıntıladığı gibi, SSCB yönetim anlayışına göre gelişmiş bir yol sisteminin olmaması, "barbarlığın hayatta kalması" ve "Asyalılığın, tembelliğin ve aylaklığın bir işareti" olarak görülmektedir (Siegelbaum, 2008, s. 277). Daha önce yolu olmayan bir yerin altyapı inşası ile beraber dönüşümü, bir yandan Sovyet ilerlemesi ve modernizasyonu için gerekli görülse de yol inşasındaki esas amaç askeri hedeflerdir. Örneğin Pamir Yolu nihayetinde 1979 yılında Sovyet tanklarının Afgan Wakhan'a girmesini kolaylaştırmıştır (Mostowlansky ve Marschall, 2022, s. 185).

Şekil 2

Türkistan Geçitleri Haritası

Kaynak: (Google Earth)

Çarlık dönemini Rusyası'nın SSCB'ye bıraktığı miraslardan biri, otoyol ağını güçlendirme düşüncesidir. SSCB'nin hakim olduğu toprakları Avrupa yakasının büyük şehirlerine bağlayan bu yolların posta hizmetlerini yerine getirmenin dışında başlıca amacı askeri işlevleridir (Siegelbaum, 2008, s. 278-282). Bu makale kapsamında, günümüzde de Rusya başta olmak üzere bölge ile ilgilenen aktörlerin yukarıda bahsedilen uluslararası yollarının geçmek zorunda olduğu, bazılarının ikamesi olmayan, mecburi geçiş noktası konumunda olan stratejik öneme sahip doğal geçitlerden şekil 2'de coğrafi konumları görülen Cungarya, Torugart ve İrkeştam geçitleri ve üzerlerinde çok sayıda geçit bulunan Pamir Yolu ve Fergana Vadisi incelenecektir.

4.1. Cungarya geçidi

Cungarya Geçidi (Dzungarian Gate) Kazakistan ile Çin sınırında, Cungarya Havzası'nda (Dzungarian Basin) yer alır. Batı sıradağların içerisinden geçen ana geçit Alaköl ve Balkaş göllerine açılır. Geçidin yer aldığı Cungarya Havzası, Altay'dan gelen nehirlerin İli Gölüne ve güney sıradağlarından gelenlerin Cungarya Geçidi'nin hemen güneydoğusundaki alçak çöküntüdeki Manasi ve Ebinur (Aibi) Gölleri'ne aktığı iç drenaj alanıdır. Tüm çöküntü deniz seviyesinden 500 ila 1000 metre yükseklikte yer alır ve genel eğim kuzeydoğudan güneybatıya doğrudur. Büyük sıcaklık farkları gözlenen bölge az yağış alır ve kuraktır. Ancak çevredeki dağlar daha fazla yağış alır ve kuzey sıradağlarının çoğu ve Altay ormanlıktır. Havzanın doğu - orta kısmı çöldür (Dzungarian Gobi) ancak tamamen çorak değildir. Birkaç nehir bulunan havzanın çevresi, bozkır ve genellikle tuzlu bataklıklara akan mevsimlik su yollarıyla sulanan yarı bozkır alanlardan müteşekkildir. Cungarya Geçidi çevresinde nüfusun çoğunluğunu Uygur Türkleri oluşturmaktadır (Encyclopaedia Britannica, 2024, Junggar Basin).

Tarih boyunca göçler ve fetihler açısından önemli bir geçit noktası olan Cungarya Geçidi, stratejik önemini bugün de korumaktadır. Günümüzde Türkistan'da yer alan Türk Devletleri'nin demiryolu hatları ile Çin demiryolları, Cungarya Geçidi üzerinden bağlanmaktadır. Çin demiryolları Cungarya Geçidi üzerinden havzayı geçerek Fergana Vadisi'ne kadar uzanır (Encyclopaedia Britannica, 2024, Tien Shan).

Cungarya Geçidi, tek yerde yoğunlaşmış rüzgar potansiyeli bakımından dünyada ilk sıralarda yer almaktadır ve elektrik üretiminde yüksek bir kapasiteye sahiptir (Zhang, 2022). Ayrıca Cungarya Geçidi, vakum manyetik teknolojilerine dayalı olarak çalışan ve Çin'in doğu bölgelerini Rusya ile bağlayabilecek yüksek hızlı ulaşım koridorunun (high-speed transport corridor) güzergâhının belirlenmesinde önemli bir unsur olarak görülmektedir (Bogachev vd., 2019).

4.2. Torugart geçidi

Torugart Geçidi (Torugart Pass), Türkistan'ın topografik şartlarının kara ulaşımını yer yer neredeyse imkansız hale getirdiği noktalardan birinde; Tanrı Dağları'nda yer alır. Geçit, Kırgızistan ile Çin'i birbirine bağlamaktadır. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'ten Kaşgar'a kadar olan bağlantı bu geçit sayesinde sağlanır. Uluslararası ulaşım koridorlarının da bağlı olduğu ana arterlerden biri, Bişkek'ten Issık Göl'e ulaşır. Issık Göl'ün kuzey ve güney kıyıları boyunca devam ettikten sonra, zorlu araziden güneye doğru Kırgızistan'ın Narın kasabasına döner. Ana arter, Narın'den sonra Çin sınırını geçerek Kaşgar'a kadar Torugart Geçidi'nden devam etmektedir (Encyclopaedia Britannica, 2024, Kyrgyzstan).

Rakımın 3752 metre olduğu geçidi tecrübe edenler, Türkistan coğrafyasında tüm geçişlerin en zoru olduğu belirtmektedir (Albion, 1996, s. 3-9). Gezginlerin anılarında çoğunlukla karlı, kasvetli ve soğuk olarak anlatılan Torugart Geçidi'nde dağların yüksekliği 5000 metreyi bulmaktadır. Sıradağlar batıdan doğuya 35 km boyunca uzanırken Çatır Göl (Chatyr Kol) geçite paralel uzanır (Billings, 2019). Uzun bir havzada yer alan Çatır Göl, içerisinde hiç balık bulunmaması gibi bazı ekolojik özelliklerinden dolayı etrafındaki 2 kilometrelik bir tampon bölge ile koruma altındadır. Göl havzası, Torugart Geçidi üzerinden Çin'e uzanan tarihi İpek Yolu'nun bir bölümünü oluşturmaktadır. Çatır Göl, Torugart Geçidi'nin üzerinde yer aldığı yolun güney kenarı boyunca uzanır (Bektemirov, 2005).

Kırgızistan ile Çin, 1049 kilometre sınıra sahiptir (Çevikel, 2020, 4644). Torugart Geçidi, İrkeştam Geçidi ile beraber, özel izinle geçiş yapılan noktalardandır (Central Asia Guide, 2024). Belirli saatlerde ve özel izine tabi olarak geçilebilmesinin yanı sıra, Bişkek - Narın - Torugart hattının uluslararası karayollarının parçası olması (Alparslan, 2006, s. 110) bu geçitlerindeki yoğunluğu arttırmaktadır.

4.3. İrkeştam geçidi

Torugart Geçidi'nden sonra Kırgızistan ile Çin'i birbirine bağlayan bir diğer geçit İrkeştam Geçitidir (Irkeshtam Pass). Ana arterlerden biri, Kırgızistan'ın Bişkek şehrinden Issık Göl'e oradan Narın

kasabasına ulaşır. Diğer ana arter, Bişkek'ten Oş şehrine gider ve Töö Aşuu Tüneli aracılığıyla Kırgız-Alatau dağ sırasını geçer. Buradan bir dal, Oş'u Tacikistan'ın Pamir bölgesine bağlar. Diğer dal, İrkeştam Geçiti'nden doğuya doğru Kaşgar'a ulaşır (Encyclopaedia Britannica, 2024, Kyrgyzstan). Böylece Kırgızistan -Çin bağlantısını sağlayan iki ana arter:

- Bişkek - Narın - Torugart
- Bişkek - Oş - İrkeştam

rotasını izler.

Tanrı Dağları'nın Kırgız Ala Dağları kısmında, Bişkek - Oş arasındaki yolda yeralan Töö Aşuu Tüneli (Deve Dağ Geçidi) deniz seviyesinden 3200 metre yükseklikte ve yaklaşık 120 kilometre uzunluğunda bir dağ tünelidir. Töö Aşuu Tüneli, Pamir Otoyolu'nun parçasıdır. Çuy Vadisi ile Susamir Vadisi'ni birbirine bağlayan tünel 2,7 kilometre uzunluğundadır (Dangerousroads, 2024). SSCB döneminde yapılan tünel, geçmişten günümüze stratejik öneme sahip İrkeştam hattının önemli bir parçasıdır.

İrkeştam Geçidi, Pekin'i Türkistan'a bağlaması hedeflenen Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesinin de vazgeçilmez bir halkasını oluşturmaktadır. İlk olarak 1997 yılında Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia /Paris konferansında Çin tarafından resmi olarak duyurulan proje kapsamında planlanan demiryolu hattının, Kaşgar'dan başlayarak İrkeştam Geçidi'nden ve Kara Su üzerinden Fergana Vadisi'ne ve Özbekistan'ın Andican şehrine kadar uzanması düşünülmektedir (Hanayi, 2017). İnşası uzun zamandır planlanan Çin-Kırgız-Özbek demiryolu projesi, finansmanla ilgili sorunlar nedeniyle çok az mesafe alabilmiştir (Eurasianet, 2024).

İrkeştam Geçidi, Çin ile Fergana Vadisi arasındaki en kısa rotanın parçasıdır (Williams, 2014, s. 46). Günümüzde Kırgızistan ile Çin arasındaki geçiş sadece Torugart ve İrkeştam geçitlerinden sağlanmaktadır. Ocak 2024'te Çin tarafından yapılan açıklamada, bu iki geçiş noktasına ilave üçüncü bir geçitin çalışmalarının yapıldığı bildirilmiştir. Tarihi İpek Yolu üzerinde yeralan Issık Göl bölgesi ile Taklamakan Çölü'nün kuzey bölgeleri arasında seyahat imkanı sağlayan Bedel, yeni geçiş noktası olarak planlanmaktadır. Bedel Geçidi'nin faaliyete geçmesi ile İrkeştam ve Torugart geçitlerinin geçiş kapasitesinin yetersizliğinden doğan şikayetlerin ortadan kalkması beklenmektedir (Eurasianet).

4.4. Pamir yolu

Yaygın olarak Pamir Yolu (Pamir Highway) adıyla bilinen M41 Otoyolu; Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan sınırları içerisinde ve dünyanın en yüksek dağ sıralarını barındıran Pamir Dağları'nı geçen bir otoyoldur. Pamir Yolu'nun yapımına 1934 yılında başlanmış ve 1935 yılında Oş (Kırgızistan) ile Horog'u (Tacikistan) bağlayan kısmı tamamlanmıştır. SSCB döneminde stratejik amaçlarla inşa edilen ve başta 4655 metre rakımda bulunan Akbaytal Geçidi olmak üzere coğrafi açıdan zorlu geçitlerden geçen otoyol yaklaşık 1200 kilometredir (Kreutzmann, Watanabe, 2016, s. 27-28).

Pamir Yolu ile aşılacak zorlu coğrafyayı karakterize eden Pamir Dağları; Tanrı Dağları, Karakorum, Kunlun, Hindukuş ve Himalaya dağlarının kavşağında yer alır. Çok sayıda sıradağın yayıldığı geniş alanın merkezi Pamir Dügümü olarak adlandırılır. Pamir Dağları'nın çoğunluğu Tacikistan'da yer alırken uzantıları Afganistan, Çin ve Kırgızistan'a nüfuz eder. Pamir Yaylası olarak adlandırılan geniş sahadaki nüfusu, doğu Pamirler'de Türkçe konuşan Kırgızlar teşkil ederken, çeşitli Fars dili lehçeleri konuşan Dağ Tacikleri Pamirler'in batı vadilerinde yaşamaktadır (Encyclopaedia Britannica, 2024, Pamirs).

19'uncü yüzyılın sonlarında Pamir Yaylası'nın siyasi kontrolü, 1891 yılında Çarlık güçlerinin İngilizleri geri püskürtmesi ile (Bozai Gombaz) belirlenmiştir. Rus ve İngiliz müzakereciler kendi bölgeleri arasında, Wakhan Koridoru dahil olmak üzere Afganistan'ın yeni tampon devletini kurmuşlardır. Ancak Pamirler'deki Çin ile Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki sınırlar tartışmalı olmaya devam etmiştir (Encyclopaedia Britannica, 2024, Pamirs).

Engelibeli ve yüksek arazide inşa edilen Pamir Yolu, Afganistan ve Çin sınırındaki Sovyet karakolu konumunda olan Tacikistan başta olmak üzere, merkezden uzak yerleşimlerin maddi ve sosyal yapısını kökten değiştirmiştir (Mostowlansky, 2017). Pamir yolu, Sovyet moderleşmesini ve gelişimini kırsala taşıma siyasetinin parçası olmasının yanısıra Afganistan'ın 1979'daki işgali dahil doğrudan Rus askeri amaçlarına hizmet eden bir tedarik hattıdır.

Pamir Yolu'nun SSCB döneminde stratejik açıdan en önemli bölümünü, sınır karakolu durumunda olan Dağlık Bedeşan Otonom Oblastı'na düşen kısmının oluşturduğunu söylemek mümkündür. 1932 ile 1940 yılları arasında inşa edilen kısım; Horog'dan (eski Sovyet-Afgan sınırı) Duşanbe'ye 524 kilometre, Oş'a (Kırgızistan) ise 728 kilometredir (Breu ve Hurni, 2003, s. 26). Dağlık arazi nedeniyle bugün dahi uçuşların her zaman yapılamadığı dik ve dar vadilerle karakterize edilen bölge için Pamir Yolu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de stratejik öneme sahip bir tedarik hattıdır. Pamir yolunda yer alan geçitler şunlardır:

- Sarı Taş Geçidi (Sary Tash Pass): Oş'tan başlayan Pamir Yolu'nun ilk ve en önemli kavşağını oluşturan geçittir. Pamir Yolu burada ikiye ayrılır; bir kol Çin sınırına, İrkeştam Geçidi'ne doğru giderken diğer kol Tacikistan'a doğru devam eder.
- Kızıl Art Geçidi (Kyzyl-Art Pass): Kırgızistan ile Tacikistan sınırında yer alan geçittir. Tacikistan'a giden ana kapı olup, ulaşım açısından zorlu bir geçittir.
- Karagöl Geçidi (KaraKol Pass): Pamir Yolu, Kızıl Art Geçidi'nden sonra Tacikistan'da Karagöl'e (KaraKöl) ulaşılır. 3.960 metre rakımda yer alan geçit Karagöl'ün etrafındaki yolları dolaşır.
- Ak Baytal Geçidi (Ak-Baital Pass): Karagöl Geçidi'nden sonra varılan Ak Baytal Geçidi, Pamir Yolu'nun en yüksek noktasındadır. 4.655 metre rakım sebebiyle hava ve yol koşulları genellikle zorludur.

4.5. Fergana vadisi

Fergana Vadisi (Fergana Valley) Tanrı Dağları, Hisar ve Alay dağ sistemleri arasında bir çöküntüdür. Çoğunluğu Özbekistan'ın doğusunda ve kısmen Tacikistan ve Kırgızistan'da yer alır. Üçgeni andıran vadinin alanı 22.000 kilometre karedir. Kuzeybatıda Çatkal ve Kurama dağları, kuzeydoğuda Fergana Dağları ve güneyde 5.000 metreden daha yüksek Alay ve Türkistan sıradağları ile çevrilidir. Rakım, kuzeyde 1.000 metre civarından vadi boyunca hafif eğimle 320 metreye kadar düşer. Vadi, dağlardan inen çok sayıda nehrin kesintisiz suladığı verimli bir vahadır. Ana nehir vadinin kuzey kenarı boyunca akan Sir Derya (Seyhun) nehridir. Fergana Vadisi, orta derece soğuk kışlar ve sıcak yazlar ile karasal iklime sahiptir (Encyclopaedia Britannica, 2024, Fergana Valley).

Fergana Vadisi yaklaşık 250-300 kilometre uzunluğundadır. Genişliği 130 kilometreye kadar uzanan vadi, batıda 5-10 kilometreye kadar daralır (Tojibaev vd., 2023, s. 16). Vadi 10 milyon civarı seyreden nüfusu ile Türkistan'ın en yoğun nüfuslu bölgelerinden biridir. Özbekistan nüfusunun yaklaşık olarak 1/4'ü, Kırgızistan ve Tacikistan nüfuslarının 1/3'ü Fergana Vadisi'nde yaşamaktadır. Vadi yüksek oranda pamuk üretiminin yanısıra ham ipek, sebze ve meyve üretimi yapılmaktadır. Özbekistan'ın tarım faaliyetlerinin %25'i, Kırgızistan'ın tarım faaliyetlerinin ise %50'si Fergana Vadisi'nde yapılmaktadır. Geneli dağlık arazilerden oluşan Tacikistan açısından vadi, işlenebilir topraklarının %70'ini ihtiva etmesi açısından büyük öneme sahiptir (Karadağ, 2022, s. 9-10).

SSCB döneminde çizilen suni sınırlar, SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan devletler için bir takım sınır anlaşmazlıklarını beraberinde getirmiştir. Fergana Vadisi üzerinde uzun süredir Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında SSCB'den miras bir sınır anlaşmazlığı yaşanmaktadır. Vadinin su kaynağı bakımından zenginliği ve tarıma elverişli arazilerin yanısıra, vadiyi çevreleyen sıradağların jeolojik hareketliliği petrol ve doğalgaz kaynaklarını yüzeye yaklaştırmıştır. Fergana Vadisi'nin yeraltı kaynakları açısından verimli oluşu, paydaş ülkeler arasında yaşanan uyuşmazlıkların çözümünü zorlaştırmaktadır (Dündar ve Özay, 2022, s. 190). Kırgızistan ve Tacikistan arasında son olarak Eylül

2022'de geniş çaplı sınır çatışması yaşanmıştır. Diğer taraftan Özbekistan ve Kırgızistan arasında bir yıldan fazla devam eden görüşmeler sonunda varılan anlaşma, Kasım 2022'de her iki ülkenin parlamentolarında onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Sözkonusu uzlaş, bölge istikrarı için bir dönüm noktası olma potansiyeline sahiptir (Çalışkan, 2023 Ocak).

Antik dönemde Kaşgar'dan başlayan yol için zorunlu bir rota olan Fergana Vadisi, modern zamanda da bu önemini korumaktadır. Hocand (Khujuand), vadinin en önemli geçidi konumundadır. Hocand, elverişli coğrafi konumu nedeniyle Tacikistan'ın kuzey kapısı olarak kabul edilen Soğd bölgesindedir. Demiryolları, karayolları, gaz boru hatları, yüksek gerilim elektrik hatları ve uluslararası yollar dahil Fergana Vadisi'nin ve bağlı olduğu noktaların ticareti ve taşımacılığı Hocand'dan geçer (Koparkar, 2019 Apr, s. 29). Hocand şehir olarak, dağlık arazilerden sonra sunduğu coğrafi rahatlık nedeniyle geçit konumundadır. Fergana Vadisi'ni çevreleyen dağlarda stratejik öneme sahip dağ geçitleri de mevcuttur. Bunlar:

- Taldık Geçidi (Taldyk Pass): Alay Dağları'nda yeralan ve Kırgızistan'ın Oş bölgesini Fergana Vadisi'ne bağlayan geçittir.
- Şahrıstan Geçidi (Shakhrıstan Pass): Tacikistan şehirleri Panjakent'i İstaravşan'a 5 kilometre uzunluğunda bir dağ tüneli ile bağlayan geçittir. Şahrıstan Geçidi Tacikistan -Fergana Vadisi arasında önemli bir geçiş noktasıdır.
- Anzob Geçidi: Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'yi Fergana Vadisi'nde yeralan Hocand'a bağlayan geçittir. Geçit üzerinde 5 kilometre uzunluğunda bir dağ tüneli bulunur.
- Kamçık Geçidi (Kamchik Pass): Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki dağlık bölgenin tek geçiş noktasıdır. Taşkent'i, Fergana Vadisi'ndeki Nemengan, Andican, Margilan ve Hocand'a bağlayan uluslararası demir yolu ağı bu geçitten geçer. Geçit üzerinde 19,2 kilometre uzunluğunda dağ tüneli yer alır (China Railway Tunnel Group, 2024).

5. Çift Kullanım Altyapılar ve Türkistan

Askeri tedarik zincirlerinin inşası, güzergâhı, güvenliği ve bakım ve idamesi askeri doktrin çerçevesinde belirlenir. Kaynakların, imkan ve kabiliyetlerin en iyi biçimde hayata geçebilmesi için en etkin şekilde kullanılabilmesi, askeri doktrini temel alan savunma yönetiminin konusudur. Askeri doktrinin oluşmasında ise mevcut veya hedeflenen coğrafya başat ölçütlerden biridir.

Coğrafyanın askeri doktrin ve dolayısıyla askeri tedarik zincirleri üzerine etkisini İsviçre, İngiltere, Almanya ve Rusya örneklerinde görmek mümkündür. Dağ bariyerleri İsviçre'ye güçlü savunma avantajları sunmuştur ve askeri organizasyonun bundan faydalanmak üzere uyarlamasına imkan vermiştir. İngiliz Kanalı, Britanya'ya büyük bir kara ordusundan vazgeçip donanma lehine bir savunma stratejisi inşa etme avantajı sağlamıştır. Deniz üstünlüğü Britanya'nın kıtasal rakiplerinin ticaret ve savaş filolarını ablukaya almasını ve böylece dünya ticaretinin çoğuna hakim olmasını sağlamıştır. Bu avantajlar, Britanya'nın coğrafyaya dayalı karakteristik bir dış politika ve askeri doktrin üretmesi ile sonuçlanmıştır (Posen, 1984, s. 65).

Almanya ise İsviçre ve İngiltere örneklerinden farklı olarak, coğrafyanın sağlandığı doğal savunmalardan nispeten yoksun ve güçlü ülkelerle çevrili olduğundan, askeri doktrinini belirgin bir taktik avantaja sahip olmaması gerçeği üzerine inşa etmiştir. Gelişmiş iç ulaşım hatlarına sahip olmasını avantaja çevirerek birliklerini bir yerden başka bir yere hızlı hareket ettirebilme üzerine odaklanmıştır. Almanya coğrafi şartlarını, yoğun bir demiryolu inşası ile uygun doktrin çerçevesinde önemli bir askeri faktöre dönüştürmüştür. Alman ordusu, barış zamanı sivil amaçlarla inşa edilmiş altyapı üzerine, birliklerini hızlı hareket ettirebilme kabiliyetine dayanan ve hasımları üzerinde caydırıcı etkiyi yaratacak askeri doktrini inşa etmiştir (Posen, 1984, s. 65-66). Rusya'nın SSCB dönemindeki otoyollar mantığı, Almanya'nın otopan inşa etme programına atfettiği anlam ile çarpıcı benzerlikler taşımaktadır (Siegelbaum, 2008, s. 287).

Almanya ve Rusya örneklerinde olduğu gibi barış zamanı inşa edilmiş ticari lojistik altyapıları, gerektiğinde askeri kullanımlar için uygun çift kullanım altyapılardır. Türkistan'da Rusya, Çin ve AB'nin yoğun bir biçimde sürdürdükleri ulaşım altyapısı faaliyetlerinin güzergâhlarının, tarihte Çin'den başlayıp batıya doğru giden doğu-batı yönlü askeri tedarik zincirleri ile örtüştüğü görülmektedir (Gökalp, 2022, s. 26).

Türkistan'da kuzey-güney yönlü askeri tedarik zincirlerinde, bölge üzerinde Rus İmparatorluğu ve SSCB dönemlerinde uzun süreli hakimiyetinin mirası olarak Rusya etkindir. Rus topraklarının kritik kırkinci paralelin güneyine uzandığı sayılı noktalar Trans-Kafkasya, Trans-Hazar ve Pamir'dir (Semple, 1901, s. 201). Rusya, kuzey-güney askeri tedarik hattını güçlendirmek için 1935 yılında tamamladığı Pamir Yolu ile kalmamış, SSCB 1950'ler ve 60'larda her türlü hava koşuluna uygun otoyollar, havaalanları ve uçak pistleri inşa etmeyi sürdürmüştür. Kruşçev daha sonra, yollar başta olmak üzere inşa edilen altyapının İran veya Pakistan ile olası savaş durumunda Sovyet askeri ikmali için tasarlandığını belirtmiştir (Rouland, 2014, s. 43).

Çin, Afganistan, İran ve Rusya ile çevrelenmiş Türkistan'da günümüzde sadece Rusya'nın askeri varlığı bulunmaktadır. Rusya'nın Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da askeri üsleri bulunmaktadır (Mardan, 2020, s. 115-116). ABD, 2001 yılında Afganistan'a düzenlediği operasyonlar sırasında kullanmaya başladığı Kırgızistan Manas Üssü'nü 2014 yılında kapatmıştır (TRT Avaz, 2014). ABD'nin başka bir askeri varlığı bulunmazken benzer şekilde NATO'nun, AB'nin veya Çin'in de Türkistan'da bir askeri varlığı bulunmamaktadır. Rusya hariç diğer aktörlerin Türkistan'daki faaliyetleri, ticari faaliyet kapsamında sivil lojistik altyapısı inşa etme yönündedir.

Türkistan'ın bugün Çin sınırları içerisinde kalan doğusunda yer alan ve 1955 yılından beri Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin tarihi öneme sahip şehri Kaşgar, Çin'in dünyaya açılan kapısı konumundadır. Sincan Uygur Özerk Bölgesi; Hindistan, Pakistan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Rusya ve Moğolistan olmak üzere sekiz ülke ile sınırdır. Çin'in Türkistan, Güney Asya, Orta Doğu ve Avrupa'ya çıkışı Kaşgar vilayetindeki havalimanları dahil beş noktadan sağlanmaktadır. Kaşgar vilayetinde bulunan uluslararası beş giriş-çıkış kapısından ikisi Torugart ve İrkeştam geçitleridir (Rippa, 2020, s. 37).

Çin'in KYG kapsamında Türkistan'da tamamladığı ve inşası devam eden projelerin güzergahları mutlaka Torugart ve İrkeştam geçitleri ile doğrudan bağlantılıdır. Örneğin Haziran 2024 tarihinde Çin-Kırgızistan-Özbekistan arasında anlaşmaya varılan ve Kaşgar'dan başlayıp Andican'da (Özbekistan) son bulacak demiryolu projesinin güzergâhında Torugart Geçidi alternatifi olmayan tek geçiş noktasıdır (The State Council Information Office of China, 2024 June). Benzer şekilde İrkeştam Geçidi, Çin'in Türkistan geçişli KYG projeleri için vazgeçilmez bir geçiş noktasıdır (The World Bank, 2020 June). Pamir Yolu CAREC Koridorları 2, 3, ve 5'in parçasıdır. CAREC koridorlarından Koridor 1 Torugart, Koridor 2 İrkeştam ve Torugart, Koridor 3 İrkeştam, Koridor 5 İrkeştam, Koridor 6 Pamir Yolu ve Fergana Vadisi, Demiryolları Koridoru İrkeştam ve Torugart geçitlerini kullanır. Rusya, Çin ve AB'nin Türksitan'daki ulaşım altyapısı gerektiğinde askeri amaçlarla kullanılabilir çift kullanım altyapılardır.

6. Sonuç

Yerkürenin en büyük kara kütlesi Asya Kıtası'nın merkezinde yer alan kıtalararası ulaşımın kavşağı konumundaki Türkistan, geniş düzlüklerin yanı sıra rakımın oldukça yüksek olduğu bir coğrafyaya sahiptir. Uzak Doğu ve Asya'yı Avrupa ile ve Afrika'yı Asya ile bağlayan bu kavşağın dağlık yapısının ulaşımı yer yer neredeyse imkansız hale getirdiği şartlarda, doğal dağ geçitleri büyük önem kazanmaktadır.

Bu makalede Türkistan'daki doğal geçitlerden Cungarya Geçidi, Torugart Geçidi, İrkeştam Geçidi, çok sayıda doğal geçidi barındıran Pamir Yolu ve Fergana Vadisi askeri tedarik zincirleri açısından incelenmiştir. Geçitler, bölgenin uluslararası ulaşım açısından öneminin ve ulaşım altyapısı inşasında

etkin olan aktörlerin ortaya konulması amacıyla Türkistan üzerinden geçen kıtalararası ulaşım koridorları ile birlikte ele alınmış ve geçitlerin uluslararası ulaşım koridorlarının mecburi olarak kullanmak zorunda olduğu geçiş noktaları olduğu görülmüştür.

Türkistan'daki geçitler askeri tedarik-coğrafya ilişkisi üzerinden değerlendirildiğinde, geçitlerin askeri tedarik zincirleri açısından ikamesi olmayan geçiş noktaları olmaları sebebiyle kuzey-güney ve doğu-batı askeri tedarik zincirleri açısından stratejik öneme sahip oldukları tespit edilmiştir.

Türkistan'da Rusya, Çin ve AB'nin yoğun bir biçimde sürdürdükleri ulaşım altyapısı faaliyetlerinin güzergâhlarının, tarihte Çin'den başlayıp batıya doğru giden doğu-batı yönlü askeri tedarik zincirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Türkistan'daki geçitlerin, bölgede halihazırda askeri varlığı bulunan tek ülke olan Rusya'nın askeri tedarik zincirleri açısından büyük öneme sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Rusya'nın kritik kırkinci paralelinin güneye bağlantısı, sözkonusu geçitlerden Pamir hattında olanları kullanmaya mecbur olduğu anlaşılmıştır. Çin'in KYG kapsamında Türkistan'da tamamladığı ve inşası devam eden projelerin güzergâhlarının mutlaka Torugart ve İrkeştam geçitleri ile doğrudan bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Pamir Yolu'nun, AB'nin inisiyatifinde inşa edilmiş CAREC Koridorları 2, 3, ve 5'in parçası olduğu görülmüştür. Ayrıca CAREC koridorlarından Koridor 1'in Torugart, Koridor 2'nin İrkeştam ve Torugart, Koridor 3'ün İrkeştam, Koridor 5'in İrkeştam, Koridor 6'nın Pamir Yolu ve Fergana Vadisi ve CAREC Demiryolları Koridorunun ise İrkeştam ve Torugart geçitlerini kullanmak zorunda oldukları görülmüştür.

Rusya hariç diğer aktörlerin Türkistan'daki faaliyetleri, ticari faaliyet kapsamında sivil lojistik altyapısı inşa etme yönündedir. Çalışma kapsamında yapılan incelemelerde, Türkistan üzerinde inşa edilen sivil amaçlı altyapının, tarihteki benzer örneklerde görüldüğü gibi, gerektiğinde askeri amaçlarla kullanılabilir çift kullanım altyapı niteliğine dikkat çekilmiştir.

Öncül bir çalışmanın bulunmayışı çalışma sırasında karşılaşılan zorlukların başında gelmiştir. Ayrıca coğrafya bilgisi stratejik bilgi olduğundan açık kaynaklarda detaylı harita bulmanın zorluğu, Coğrafi Bilgi Sistemleri ile aşılmaya çalışılmıştır. Türkistan ile ilgili yapılacak çalışmalarda karşılaşılabilecek bir diğer zorluk yer adları ile ilgilidir. Yer adları hususunda, günümüzde ve tarihte Türkistan'da etkin olan Rusya ve Çin'in etkisi ile karşılaşılmış ve çalışma kapsamında yer adlarının Türkçe karşılığı için titizlik gösterilmiştir.

Türkiye'nin gerek bölge ülkeleri ile soydaşlığı gerekse Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde yürüttüğü politikalara, uluslararası ulaşım koridorları başlığı altında sözkonusu stratejik geçitleri dahil etmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. İlaveten geçitlerin bulunduğu resmi geçiş noktalarının veya tünel giriş-çıkışlarının mevcut hallerinin oldukça bakımsız olduğu bu çalışma esnasında tespit edilmiştir. Türkiye'nin Türkistan'daki stratejik öneme haiz geçitlere, ev sahibi ülkenin nezaretinde tanıtım ve rekreasyon hizmetleri verecek ofisler açması ülke tanıtımı ve gerektiğinde bilgi akışını sağlaması açısından faydalı olabilir.

Kaynakça

- Albion, A. S. (1996). Through the Torugart Pass. *The Institute of Current World Affairs*, ASA -8, 1996, s. 1-11.
- Alparslan, F. (2006). *Kırgızistan Turizm Coğrafyası*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Aminjonov, F., Abylkasymova, A., Aimee, A. (2019). BRI in Central Asia: Overview of Chinese projects. *Central Asia Regional Data Review*, 20.
- Avdaliani, E. (2023). The expansion of the intenational north-south transport corridor: Geopolitical updates. *Silk Road Briefing*, Ap 04. <http://silkroad2021.org/index-2439.html> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Batsaikhan, U., Dabrowski, M. (2017). Central Asia: Twenty-five years after the breakup of the USSR. *Russian Journal of Economics*, 3, 296-320. DOI 10.1016/j.ruje.2017.09.005
- Bektemirov, A. (2005, Nov) Information sheet on ramsar wetlands. <https://rsis.ramsar.org/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Billings, D. (2019, Sep). Western Torugart too expedition 2019: Climbing virgin peaks of the inner Tien Shan Ranges. *Mount Everest Foundation*. <https://www.mef.org.uk/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Bogachec, V. A., Terentyev, Y., Koledov V. V., & Bogachev, T. V. (2019). New Dzungaria Gates for WMLT-corridor: Historical necessity. *Original Studies*, 36-44. DOI:10.17816/transsyst20195336-44
- Breu, T., & Hurni, H. (2003, Jan). The Tajik Pamirs: Challenges of sustainable development in an isolated mountain region. *Centre for Development and Environment (CDE), University of Berne*, <https://www.researchgate.net/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- CAREC Program. (2024). <https://www.carecprogram.org/> (Erişim tarihi: 12.09.2024).
- Central Asia Guide. (2024). Kyrgyzstan border permit. <https://central-asia.guide/kyrgyzstan/kyrgyzstan-border-%20permit/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Ceylan, F. (2024). Ulaştırımda Türkiye'nin Orta Koridor pusulası şaşmamalı. *Yetkin Report*. <https://yetkinreport.com/2024/07/05/ulastirmada-turkiyenin-orta-koridor-pusulasi-sasmamali/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- China Railway Tunnel Group Co. LTD. (2024). Kamchik Railway Tunnel of the Republic of Uzbekistan. <https://www.crtg.cn/productinfo/17811.html> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Chipatiso, E. (2024). Application of GIS and artificial intelligence in military operations: Prospects and challenges. *Space Science Journal*, I(2), 1-7.
- Collins, J. M. (1998). *Geography: For professionals and the public*. US National Defense University.
- Çalışkan, B. (2023, Ocak). Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki sınır anlaşmasının getirdikleri. *İNSAMER Analiz*. <https://www.insamer.com/tr/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Çevikel, Ş. (2020). Kırgızistan-Çin güvenlik ilişkileri ve Doğu Türkistan meselesi. *Journal of History School*, Yıl 13, Sayı XLIX, 4631-4657.
- Dangerousroads. (2024). Conquering the frightening Too Ashuu Tunnel of Kyrgyzstan. <https://www.dangerousroads.org/asia/kyrgyzstan/9290-t%C3%B6%C3%B6-ashuu-tunnel.html> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

- Dündar, A. M., & Özay, M. (Ed.) (2022). *Yeniden Asya açılımı çerçevesinde fırsatlar ve zorluklar*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Efron S., Klein K., & Cohen, R. S. (2020). Environment, geography, and the future of warfare. *RAND Corporation*, 1-84.
- Eryılmaz, İ. (2021). Türkistan coğrafyası ve jeopolitiği. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 315-324.
- Eurasianet. (2024, Jun 20). Kyrgyzstan, Uzbekistan & China: When is a done deal really done?. <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-uzbekistan-china-when-is-a-done-deal-really-done> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Euroasianet. (2024). Kyrgyzstan, China to be joined by third border crossing. <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-china-to-be-joined-by-third-border-crossing> (Erişim tarihi: 10.09.2024).
- Fergana Valley. (2024). Encyclopaedia Britannica, içinde <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 02.09.2024).
- Gökalp, T. (2022). *Kaynaklara göre Orta Asya'nın önemli ticari ve askeri yolları*. Bilgeoğuz Yayınları.
- Hanayi, O. (2017). The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway project: Problems and prospects. *Eurasian Research Institute/Akhmet Yassawi University, Kazakhstan*, Weekly e-bulletin, No. 131, <https://www.eurasian-research.org/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Harmon, R. S., Dillon F. H., & Garver, J. B. (2004). Perspectives on military geography, Caldwell D. R., Ehlen J., Harmon R. S. (Ed.), *Studies in Military Geography and Geology* içinde (s. 7-20). Kluwer Academic Publishers.
- Högselius, P. (2022). The hidden integration of Central Asia: The making of a region through technical infrastructures. *Central Asian Survey*, 41:2, 223-243. <https://osce-academy.net/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Junggar Basin & The Steppe. (2024). *Encyclopaedia Britannica* içinde <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 12.09.2024).
- Karadağ, H. (2022). Türkistan'da bir sancı odağı: Fergana Vadisi. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 10, 8-18.
- Kasturi, C. S. (2022, 27 Jul). Is the INSTC Russia's new economic escape route?. www.aljazeera.com (Erişim tarihi: 11.09.2024).
- Koparkar, R. (2019, Apr). Issues and dynamics of the Fergana Valley: Regional implications. *Vivekananda International Foundation*, New Delhi, <https://www.vifindia.org/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Kreutzmann, H., & Watanabe, T. (2016). *Mapping transition in the Pamir / Changing human-environmental landscapes*. Springer Nature Press.
- Kyrgyzstan. (2024). *Encyclopaedia Britannica* içinde <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 12.09.2024).
- Lacoste, Y. (2020). *Coğrafya her şeyden önce savaş yapmaya yarar*. Ayrıntı Yayınları.
- Liliopoulou, A., Roe, M., & Pasukeviciute, I. (2005). Trans Siberian railway: From inception to transition. *European Transport*, n. 29, s. 45-56.
- Maguire, T. M. (1899). *Outlines of military geography*. Cambridge University Press.
- Mardan, M. (2020). Rus üslerine ev sahipliği yapan ülkelerdeki krizlere Rusya'nın askeri müdahaleleri. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Yıl: 22, Cilt: 22, Sayı:1, 108-128.

- Mostowlansky, T. (2017). *Azan on the Moon /Entangling modernity along Tajikistan's Pamir Highway*. University of Pittsburgh Press.
- Mostowlansky, T., & Marschall, T. (2022). Road's end: Lines and spaces across a divided high Asia. Max Hirsh and Till Mostowlansky (Ed.), *Infrastructure and the Remaking of Asia* içinde (s. 178-195). University of Hawai'i Press.
- Muratbekova, A. (2020). Fresh impulse of the BRI projects in Central Asia. *Eurasian Research Institute*. <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-incentralasia/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Pamirs. (2024). *Encyclopaedia Britannica* içinde <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Posen, B. R. (1984). *The sources of military doctrine / France, Britain, and Germany between the world wars*. Cornell University Press.
- Rippa, A. (2020). *Borderland infrastructures / Trade, development, and control in West China*. Amsterdam University Press.
- Rouland, M. R. (2014). Great game to 9/11: A concise history of Afghanistan's international relations. *Air Force History and Museums Program, Washington D.C.* <https://www.defense.gov/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Sakenova, S. (2024, 17 Sep). Kazakhstan signs roadmap to develop eastern route of north-south corridor. www.astanatimes.com (Erişim tarihi: 14.09.2024).
- Semple, E. C. (1901). Mountain passes: A study in anthropogeography. *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 33, No. 2, 1901, 191-203.
- Siegelbaum, L. H. (2008). Roadlessness and the 'path to communism': Building roads and highways in Stalinist Russia. *Journal of Transport History*, 29 (2), 277-294.
- Starr, S. F., Cornell, S. E., & Norling, H. (2015). The EU, Central Asia, and the development of continental transport and trade. *Silk Road Paper*. <https://www.silkroadstudies.org/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2024). Türkiye's multilateral transportation policy. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_s-multilateral-transportation-policy.en.mfa (Erişim tarihi: 12.09.2024).
- T.C. Kara Yolları Genel Müdürlüğü. (2024). Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor (TRACECA). <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteEng/Root/Gdh/InternationalProjects/TRACECA.aspx> (Erişim tarihi: 10.09.2024).
- The State Council Information Office /The People's Republic of China. (2024, June). New railway will turn central Asia into a major Eurasian hub. http://english.scio.gov.cn/beltandroad/2024-06/20/content_117264573.htm (Erişim tarihi: 10.09.2024).
- The World Bank. (2020, June). South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative / Kazakhstan country case study, June 2020. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports> (Erişim tarihi: 23.12.2024).
- Tien Shan: Economy. (2024). *Encyclopaedia Britannica* içinde <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 12.09.2024).

Tojibaev, K. S., Karimov, F. I., Hoshimov, H. R., & Gulomov, R. (2023). Important Plant Areas (IPAs) in the Fergana Valley (Central Asia): The Bozbu-Too-Ungortepa Massif, *Nature Conservation*, No. 51, 13-70.

TRACECA. (2024). <https://traceca-org.org/en/about-traceca/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

TRT Avaz: Manas Üssü Kapatıldı. (2014, 5 Haziran). ABD, 2001 yılından bu yana kullandığı üssün anahtarını Kırgızistan hükümetine teslim etti. <https://www.trtavaz.com.tr/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

Türkistan. (2012). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 41, s. 556-560). İstanbul: İSAM. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

Vinokurov, E. Y., Ahunbaev A., & Zaboev, A. I. (2022). International north-south transport corridor: Boosting Russia's "pivot to the south" and trans-Eurasian connectivity. *Russian Journal of Economics*, 8 (2), 159-173.

Williams, T. (2014). The Silk Road: An ICOMOS thematic study. ICOMOS International Council of Monuments and Site. <https://www.icomos.org/fr> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

Zhang, Y. (2022). Kazakhstan: A gap analysis of climate finance distribution in the energy sector. *Energy Security, Resilience and Net Zero Tangible Actions to Deliver a Sustainable Energy Future*, 19-20 September, Geneva, UNECE. <https://unece.org/> (Erişim tarihi: 23.12.2024).

Makale Bilgi Formu

Yazar Onayı: Makale tek yazarlıdır. Yazar, makalenin son halini okuyup onaylamıştır.

Yazarın Notu: Bu çalışma 30 Ekim -01 Kasım 2024 tarihleri arasında KKTC/Girne'de düzenlenen 22. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazar dergide yayınlanan çalışmanın telif hakkına sahiptir. Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek / Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.

Ahıska Türklerinin Geri Dönüş Mücadelesi: Yaşanan Sorunlar, Süreçteki Devletler ve Uluslararası Toplum

The Return Struggle of Meskhetian Turks: Problems Encountered, Images in the Process and the International Community

Esra Cengiz^{1*}
Köksal Şahin²

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye, esra.cengiz10@ogr.sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sakarya, Türkiye, ksahin@sakarya.edu.tr

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öz: 11944 tarihli Ahıska sürgününün insan hakları sorunu olarak akademik ve siyasi gündemde uzun süredir yer alması ve Türk dünyası bağlamındaki önemli bir tartışma konusu olarak güncelliğini koruması çalışmanın başlıca problematığıdır. Son dönemde bu konudaki çalışmalar Ahıska'ya geri dönüş süreci üzerine yoğunlaşmış durumdadır. Bahsedilen problematik doğrultusunda çalışmanın araştırma soruları olarak şunlar belirlenmiştir: "Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri gibi kavramlar nasıl somutlaştırılabilir?", "Ahıska sürgünü nasıl yaşanmış ve ne gibi siyasi ve toplumsal gelişmelere yol açmıştır?", "Ahıska Türkleri günümüzde hangi ülkelerde yaşamaktadır?", "Ahıska Türklerinin geri dönüş sürecinde yaşanan başlıca sorunlar olarak nelerden bahsedilebilir?" ve "Dönüş sürecinde ön planda olan devletler hangileridir ve uluslararası toplumun olaya yaklaşımı ne şekildedir?"

Araştırma soruları literatür tarama ve doküman analizi gibi nitel araştırma metodlarıyla ele alınmıştır. Ulaşılan başlıca sonuçlar olarak ise şunlardan bahsedilebilir: Ahıska, Gürcistan'ın güneybatısında yer alan Türkiye'ye komşu bir bölgedir. Ahıska Türkleri, Kıpçaklar, çeşitli Oğuz boyları, Anadolu'dan gelen Türkler, çok az sayıda Türkleşmiş Gürcülerden oluşan bir topluluktur. 1944 yılında sürgün edilen Ahıska Türkleri; Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a yerleştirilmişlerdir. Soğuk Savaş'ın ardından Ahıska Türklerinin bir kısmı Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, Azerbaycan ve Ukrayna gibi ülkelere göç etmiştir. Ahıska Türklerinin ana vatanlarına dönüş talepleri ise Gürcistan hükümetinin belirsizliklerle dolu ve zorlaştırıcı yasal mevzuatı sebebiyle büyük oranda karşılanamamış durumdadır. Türkiye Ahıska Türkleriyle ilgilenen başlıca ülke olarak hem diplomatik hamleler yapmakta hem de anayurtlarına dönemeyen Ahıska Türklerine yerleşim imkânı sağlamaktadır. Bu arada başta Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası toplum da dönüş sürecine müdahil olmuştur. Avrupa Konseyi'nin sürece ilişkin aldığı kararlara yönelik denetim mekanizmalarını etkin şekilde işletmesi sorunun çözümü noktasında bir çıkış yolu sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Sürgün, Dönüş Süreci

Geliş Tarihi/Received: 25.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 24.12.2024
Yayımlanma Tarihi/Available Online: 31.12.2024

Abstract: The exile experienced by Ahıska Turks in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1944 and the following process are some of the leading research topics in the context of the Turkic World. The fact that Ahıska exile has been on the academic and political agenda as a human rights issue for a long time and that the discussions on this issue continue is the central problem of this study. At this point, it should be noted that studies in the post-Cold War period have focused on returning to Ahıska. In light of the background and problem mentioned above, the following were determined as the study's research questions: "How can concepts such as Ahıska region and Ahıska Turks be concretized?" "How did the Ahıska exile occur, and what kind of political and social developments did it lead to?" "In which countries do Ahıska Turks live today?" "What can be mentioned as the main problems experienced in returning Ahıska Turks?" and "Which states are at the forefront in the return process, and how does the international community approach the event?" The research questions were addressed using qualitative research methods such as literature review and document analysis. The main conclusions reached are that Ahıska is a region extending along the Turkish border in southwest Georgia. Ahıska Turks are a community consisting of Kipchaks, Turkmens from the Oghuz tribes (Karapapaks/Terekemes), Turks from Anatolia, and a minimal number of Turkified Georgians. Ahıska Turks, who were exiled under inhumane conditions during the USSR period, suffered many losses and were settled in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. With the end of the Cold War, some Ahıska Turks migrated to countries such as the United States, Türkiye, Azerbaijan, and Ukraine. The Ahıska Turks' demands to return to their homeland have not been resolved due to the passive attitude of the Georgian State and the process management that constantly produces uncertainties. Türkiye is the leading country that shows close interest in Ahıska Turks. Azerbaijan is another state that has taken the initiative to solve this problem. On the one hand, Türkiye is engaged in diplomatic activities to solve the process. On the other hand, it offers settlement opportunities to Ahıska Turks who cannot return to their homeland. More than 100 thousand Ahıska Turks have become citizens of Türkiye since 1992. In the meantime, the international community, especially the Council of Europe, is also involved in the return process. The effective operation of the control mechanisms by the Council of Europe regarding the decisions taken regarding the process could provide a way out for the problem's solution.

Keywords: Meskhetian Turks, Exile, Return Process

Extended Abstract

The Meskhetian Turks (Ahıska Turks) were exiled from their centuries-old homeland, the Ahıska Region within the borders of Georgia, by the government of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1944 without any reason. Most of them couldn't return to their homeland after the Cold War. Ahıska Turks continue to live in many different countries today. In this context, the problems experienced by Ahıska Turks are an essential topic of study in the literature, especially in Türkiye. In addition, it can be a subject of discussion in the field as a political agenda item in the international community, especially in Türkiye, Georgia, and the Council of Europe. These issues constitute the problematic of the study.

The Ahıska region is currently located within the borders of Georgia. The region, which emerged from Ottoman rule in 1829, had previously been an ancient Turkish homeland. In 1921, with the Moscow Treaty between the Ottoman Empire and Soviet Russia, the region was completely left to Soviet rule. As a result of the Soviet regime seeing the Ahıska Turks as a threat, they were exiled on November 14, 1944. During this exile, many Ahıska Turks lost their lives due to cold, hunger, and diseases. The countries where Ahıska Turks were exiled were Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. In 1989, Ahıska Turks were exiled for the second time. As a result of the unrest that started in the city of Fergana in Uzbekistan, many Ahıska Turks lost their lives and approximately one hundred thousand people were forced to migrate again. With the second wave of migration, Ahıska Turks started to live in Azerbaijan, Russia, and Ukraine, in addition to Kyrgyzstan and Kazakhstan. With the "Law on the Acceptance and Settlement of Ahıska Turks in Türkiye" adopted on July 2, 1992, migration to Türkiye began. Today, approximately 100,000 Ahıska Turks continue to live in Türkiye. Ahıska Turks also migrated to the United States (US) as refugees in 2004 due to the problems they experienced in the Krasnodar region of Russia. Today, approximately 20,000 Ahıska Turks reside in the United States.

After the collapse of the USSR in 1991, the homeland of Ahıska Turks remained within the borders of the Republic of Georgia. The return of this community to their homeland was brought to the agenda within the framework of Georgia's membership in the Council of Europe, and Georgia undertook the obligation to realize their return as a condition of its membership in the CoE. Although some legal studies were conducted on this issue, no conclusion could be reached.

Based on all these, the study's primary purpose was to clarify the problems encountered by Ahıska Turks in their struggle to return to their homeland and examine the attitudes of the international community and responsible states.

In line with the primary purpose of the study, the following research questions were determined as the answers sought:

- How can the concepts of Ahıska region and Ahıska Turks be concretized?
- How did the Ahıska Exile occur, and what political and social developments did it lead to?
- In which countries do Ahıska Turks live today?
- What can be mentioned as the main problems experienced in the process of Ahıska Turks' return?
- Which states are at the forefront in the return process and how does the international community approach the issue?

Based on the research questions, the first part of the study primarily discusses the geographical location of the Ahıska region and the local people. In addition, the great exile in 1944 and the developments following the exile are brought to the forefront. The geographies where Ahıska Turks settled after the exile, their exposure to migration again, and their legal and socio-economic situations in the countries they currently live in are discussed in the second part under the title "The Lives of Ahıska Turks After Exile." In the last part, the struggles of the Ahıska people who want to return to their homeland during

this process and the actions of the states and the international community responsible for this struggle are examined.

The main conclusions reached are as follows: the return of Ahıska Turks to their homeland seems difficult today. Georgia's passive and complicating general attitude on this issue, despite the decisions of the Council of Europe and Türkiye's diplomatic efforts, supports this prediction. In addition, the fact that Ahıska Turks, who managed to return, encountered many problems and did not receive any support from the government is another basis for this prediction. Another conclusion reached from this point is that it is much more beneficial for Ahıska Turks to continue their lives in cognate or Western countries. In addition, the fact that Türkiye supports Ahıska Turks in every sense and accepts the settlement migration shows that it is in an important position in this regard. Another result is that Georgia has not been subject to serious monitoring and sanctions on the issue of the return of Ahıska Turks to their homeland, which is one of the conditions for membership in the Council of Europe. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the leading institution that will provide monitoring, has been passive in this process. Some suggestions can be made based on these results: First of all, it would be beneficial to put pressure on the issue of the return of Ahıska Turks, which is one of the conditions for Georgia's membership in the Council of Europe, and for Türkiye to display aggressive diplomacy on this issue. Again, granting citizenship to all Ahıska Turks living in Türkiye could be essential in alleviating the problems. In addition, it would be beneficial for the Organization of Turkic States. This intergovernmental organization is becoming increasingly active in the region to step in so that the rights of Ahıska Turks who want to return to their homeland are not delayed.

The main conclusions reached are as follows: the return of Ahıska Turks to their homeland seems complicated today. Despite the decisions of the Council of Europe and Türkiye's diplomatic efforts, Georgia's passive and complicating general attitude on this issue supports this prediction. In addition, the fact that Ahıska Turks, who managed to return, encountered many problems and did not receive any support from the government is another basis for this prediction. Another conclusion reached from this point is that it is much more beneficial for Ahıska Turks to continue their lives in cognate or Western countries. In addition, the fact that Türkiye supports Ahıska Turks in every sense and accepts the settlement migration shows that it is in an important position in this regard. Another result is that Georgia has not been subject to serious monitoring and sanctions on the issue of the return of Ahıska Turks to their homeland, which is one of the conditions for membership in the Council of Europe. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the leading institution that will provide monitoring, has been passive in this process. Some suggestions can be made based on these results: First of all, it would be beneficial to put pressure on the issue of the return of Ahıska Turks, which is one of the conditions for Georgia's membership in the Council of Europe, and for Türkiye to display aggressive diplomacy on this issue. Again, granting citizenship to all Ahıska Turks living in Türkiye could be essential in alleviating the problems. In addition, it may be beneficial for the Organization of Turkish States, an intergovernmental organization that is becoming increasingly active in the region, to step in so that the rights of Ahıska Turks who want to return to their homeland are not delayed.

1.Giriş

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska bölgesi Türkiye topraklarına komşudur ve kadim bir Türk yerleşim alanıdır. Asırlarca Türk hâkimiyetinde kalan bölge, 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'yla Rusların eline geçmiştir. Bu gelişme Ahıska Türkleri için kendi topraklarından sürgün edilmelerine kadar gidecek olan sancılı bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Çarlık döneminde her geçen gün artan Rus baskısı ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB) 1930'lu yıllarda hızlanan ayrımcı ve baskıcı uygulamalar çok sayıda Ahıska Türkü'nün Anadolu'ya göç etmesine yol açmıştır. 1944'te yaşanan büyük sürgünde ise Ahıska Türkleri SSCB içinde farklı coğrafyalara (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan) zorunlu olarak göç ettirilmiştir.

Göç Ahıska Türkleri için adeta bir kader haline gelmiş, Özbekistan'ın Fergana şehrinde 1989 yılında yaşanan olaylar neticesinde yaklaşık yüz bin Ahıska Türkü yerinden olmuştur. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Türkiye, Azerbaycan gibi ülkelere göç yaşanmıştır. Günümüzde Ahıska Türklerinin yaklaşık 180.000'i Kazakistan'da, 45.000'i Kırgızistan'da, 100.000'i Türkiye'de, 90.000'i Azerbaycan'da, 100.000'i Rusya'da, 40.000'i Özbekistan'da, 20.000'i ABD'de ve 2.000'i Gürcistan'da hayatlarına devam etmektedir.

Ahıska Türklerinin ana yurtlarına dönüş mücadelesi hala sürmektedir. Bu konuda Gürcistan hükümeti nezdinde birçok temas söz konusudur. Başta Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası toplum da çeyrek asırdır bu sürecin içerisinde. Ancak bu sorun henüz çözülememiştir. Bölgede Azerbaycan ve Türkiye Ahıskalı göçmenlere kapılarını açan başlıca ülkeler durumundadır.

Bu makalenin temel problemi; Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüş sürecinin sağlıklı bir şekilde yürümemesidir. Çok sayıda sorun söz konusudur ve hatta yaklaşık on yıldır süreç adeta donmuş bir haldedir. Bu durumdan kaynaklanan tartışmalar özellikle Türkiye'de hem akademik hem de siyasi gündemde yer tutmaya devam etmektedir. Buradan hareketle çalışmada Ahıska sürgünü ve anavatana geri dönüş sürecinde karşılaşılan problemler yakın plana alınmıştır. Çalışmanın temel amacı olarak ise Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüş mücadelesinde karşılaştıkları başlıca sorunları tespit etmek gösterilebilir. Çalışmada betimleyici bir yaklaşımla nitel araştırma metodlarından literatür taraması ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Literatür taramasında ağırlık lisansüstü tezler ve çeşitli veri tabanlarındaki makalelere verilmiş; Gürcistan' da bu sürece ilişkin oluşturulan mevzuat ile konuyla en alakadar devletlerarası teşkilat konumunda olan Avrupa Konseyi'nin bu konudaki karar ve raporları doküman analizine tabi tutulmuştur. Bu noktada makalede sürecin en aktif yaşandığı 2007-2013 arası döneme yoğunlaşıldığını da belirtmek gerekir. İlgili yasa Gürcistan'da 2007' de çıkmış, yasayı yürütmekle vazifelendirilen komisyon ise 2013 yılında fesh edilmiştir. Bu tarihten sonra süreç kapsamında yaşananlar daha çok Avrupa Konseyi'nin zaman zaman gündeme taşıdığı raporlar şeklindedir.

Çalışmanın araştırma soruları olarak şunlar belirlenmiştir:

- Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri gibi kavramlar nasıl somutlaştırılabilir?
- Ahıska Sürgünü nasıl yaşanmış ve ne gibi sosyo-politik gelişmelere yol açmıştır?
- Ahıska Türkleri günümüzde hangi ülkelerde yaşamaktadır?
- Ahıska Türklerinin geri dönüş sürecinde yaşanan başlıca sorunlar olarak nelerden bahsedilebilir?
- Dönüş sürecinde ön planda olan devletler hangileridir ve uluslararası toplumun olaya yaklaşımı ne şekildedir?

Çalışmanın akışı ise araştırma sorularından hareketle şu şekilde belirlenmiştir. İlk olarak bir ve iki numaralı araştırma sorularından hareketle Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri hakkında genel bilgiler, tarihsel arka plan ve yaşanan sürgün süreci yakın plana alınmıştır. Ardından sürgün sonrası yaşanan gelişmeler ve tekrardan yaşanan göç dalgalarına odaklanılmıştır. Son bölümde ise Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüş mücadelesi, karşılaşılan sorunlar ve süreçteki ülkelerle uluslararası toplumun tutumları incelenmiştir.

2. Ahıska Coğrafyası ve Bölgedeki Türk Varlığı: Tarihsel Bir Bakış

Ahıska bölgesi olarak adlandırılan coğrafya, günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan; Abastuban, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Azgır ve Hirtız kasabaları ile bu kasabalara bağlı olan köyleri kapsamaktadır (Zeyrek, 2001, s. 6). Bölge Türkiye'nin Ardahan iline bağlı Çıldır, Posof ve Damal ilçeleri

ile ortak sınıra sahiptir. Tarihsel sürece bakıldığında bölgeden Atabegler yurdu olarak da bahsedildiği görülebilir.¹ Gürcistan kaynaklarında ise bu coğrafya Mesketya olarak geçmektedir.

Tarihsel arka plana biraz daha yakından bakıldığında; Türklerin Ahıska bölgesindeki varlıklarının ilk çağa kadar geriye gittiği görülebilir. M.Ö. 8. asırdan itibaren Kıpçakların ataları olarak gösterilen iki kavim; Kimmerler ve onları takiben Saka (İskit) Türklerinin bu bölgede yurt tuttuğu bilinmektedir (Devrisheva, 2019 s.1172; Toptaş, 2020, s.38). M.S. 10. yüzyılla birlikte bölgeye kuzeyden Kıpçak güneyden de Oğuz Türklerinin yerleşimi söz konusudur (Devrisheva, 2019, s.1172). 12. yüzyıldan itibaren ise Kıpçak Türklerinin siyasi bir teşkilat kurarak bölgeye tam manasıyla yerleştiği görülmektedir. Daha öncesinde Gürcü Krallığı içinde devlet ve ordu yönetiminde etkili olan Kıpçak kökenli Atabeg ailesi zamanla bölgede kendi adına hükümler tesis etmeyi de başarmıştır (Kütükçü, 2005, s. 272). Ahıska bölgesindeki Türkler Osmanlıların bölgeye gelişine kadar Selçuklu, İlhanlı-Celayirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu gibi Müslüman Türk devletlerine tabi olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti ise Safeviler ile 1578'de yaptığı Çıldır Savaşı'nın ardından bölgeyi topraklarına katmıştır. Bu gelişmenin ardından bir kısmı hala Hristiyan olan bölgedeki Türkler arasında İslamiyet giderek yayılmıştır. Bölgenin özerk bir yönetim ile idaresi sağlanırken 1744 yılında doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanmıştır (Kurt, 2017, s. 101).

İki buçuk asır Türk idaresinde kalan Ahıska, 1828 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya'sına bırakılmıştır. Ardından bölgeye yerleştirilen Rus, Gürcü ve Ermenilerin baskıları sebebiyle Ahıska Türklerinin bir kısmı Anadolu'ya göç etmek durumunda kalmıştır. 1828 yılında 50.000 olan Ahıska şehri nüfusunun 1887'de 13.265'e düşmüş olması bu konuda bir gösterge olarak ele alınabilir (Kurt, 2017, s. 102). I. Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. maddesinde düzenlenen; Osmanlı Devleti'nin savaş öncesinde bir bölümünden ayrıldığı yerlerin geri kalan kısmını da boşaltması kararı gereği bölgeden Türk askeri çekilmiş ve ardından da 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması çerçevesinde Ahıska bölgesinin tamamı Sovyet yönetimine bırakılmıştır.

1922 yılında Gürcistan'ın SSCB'ye dâhil olmasının ardından Ahıska Türklerinin maruz kaldığı siyasi ve kültürel baskılar giderek artmıştır. 1930'dan itibaren Türkçe olan isimlerin Gürcü ve Rus isimleriyle değiştirilmeye başlanması gelinen nokta hakkında bir fikir verebilir. Anlaşılabacağı üzere Josef Stalin'in iktidar döneminde Ahıska Türklerine yönelik zulüm niteliğinde uygulamalar devreye sokulmuştur. Nihayetinde II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye sınırında yaşayan bir Türk topluluğu olmaları sebebiyle "tehlikeli halklar" kategorisine alınan Ahıska Türkleri 14 Kasım 1944'te sürgüne tabi tutulmuştur. Ahıska erkeklerinin SSCB ordusunda silah altında olması sebebiyle çoğunluğu yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan halk, bu tarihte daha güvenli bölgeye yerleştirilecekleri iddiasıyla yük vagonlarına doldurularak insani olmayan koşullar altında Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmiştir.² Dönemin Azerbaycanlı yöneticileri Ahıska Türklerini kendi topraklarına yerleştirmek isteseler de SSCB yönetimi buna müsaade etmemiştir. Soğuk, açlık ve hastalıklarla geçen bir buçuk aylık yolculuk esnasında 20.000 civarında Ahıska Türkü'nün hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir (Devrisheva, 2019, s. 1174). Ahıska Türkleri sürgün edildikleri bölgelerde de 1956 yılına kadar sıkı bir denetim altında yaşamak zorunda kalmıştır. Ancak bu tarihte buldukları Sovyet cumhuriyeti içinde serbestçe seyahat etme ve yerleşme gibi haklara sahip olmuşlardır (Devrisheva, 2019, s.1174; Dolidze, 2023).

100 bin Ahıska Türkü, Kasım 1944'de, SSCB'ye ihanet ve adı belirtilmeyen bir düşmanla ittifak etme gibi muğlak ve belirsiz gerekçelerle Orta Asya'ya sürgün edilmiştir (Dolidze, 2023). Sürgünün resmi gerekçeleri ise yaklaşık elli yıl sonra 1991 yılında belgelere "sınır güvenliğine tehdit" şeklinde

¹ Atabeg ailesi Kıpçak Türkleri arasında ünlü olan bir ailedir. 1268 yılı itibarıyla Atabeglerin kurduğu devlet bölgenin hâkimidir (Devrisheva, 2019, s. 1173).

² 1944 yılında Ahıska Türkleri dışında Kırım Türkleri, Balkar Türkleri, Karaçay Türkleri, Volga Almanları, İnguşlar ve Kalmuklar da sürgüne tabi tutulmuştur (Devrisheva, 2019, s.1175). Tüm II. Dünya Savaşı boyunca ise SSCB genelinde 13 halk ve 2,5 milyon insanın zorla göçe tabi tutulduğu ve bu kapsamda 300 bine yakın insanın öldüğü tahmin edilmektedir (Dolidze, 2023).

yansımıştır (Devrisheva, 2019, s.1171). Bir örnek vermek gerekirse dönemin SSCB Halk İçişleri Komiseri (Bakanı) olan Gürcü asıllı Lavrentiy Pavlovich Beriya'nın Stalin'e gönderdiği teklif niteliğindeki mektupta yer alan ifadeler şu şekildedir:

Gürcistan SSCB'sinin Türkiye ile sınırdış olan bölgelerinde oturan Türk nüfusun önemli bir kısmı yıllardır Türkiye tarafındaki akrabalarıyla temas etmek suretiyle muhaceret eğilimi içerisinde olup, kaçakçılık yapmakta, Türk istihbarat organları için casus angaje etme kaynağı oluşturmakta ve eşkiyaya insan gücü temin etmektedir. (Kurt, 2017, s. 105)

3. Ahıska Türklerinin Sürgünden Sonraki Yaşamları

1944 yılındaki büyük sürgünün ardından Ahıska Türkleri Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a yerleştirilmiştir. 1958 yılında çıkarılan bir kararname ile SSCB yönetimi sürgün edilen bazı Türk topluluklarına anavatanlarına dönüş hakkı vermiş olsa da Ahıska Türkleri bu kapsama dâhil edilmemiştir.

Orta Asya'daki Türk devletlerinde hayatlarını sürdüren Ahıska Türklerinin bir bölümü 1989 yılında yaşanan "Fergana Olayları" ile yeniden göç etmek durumunda kalmıştır. Fergana'da yaşananları 1944 sürgününden sonra Ahıska Türklerinin karşılaştığı en acı olay şeklinde ifade etmek mümkündür. On altı bin civarında Ahıska Türkünün yaşadığı Özbekistan'ın Fergana bölgesinde kimliği hala belirsiz olan kişiler tarafından karalayıcı ve provakatif bir kampanya yürütülmüş ve Ahıska Türkleri hedef haline getirilmiştir (Aydar, 2015: 67; Devrisheva, 2018: 1171). SSCB'nin yıkılmak üzere olduğu bir geçiş dönemi söz konusudur ve bütün ülkede kamu otoritesi zayıflamış haldedir. SSCB'nin hemen her yerinde etnik çatışmalar, kitlesel gösteriler ve isyan denemeleri söz konusudur. Ahıska Türkleri de bu ortamda anavatanlarına dönmek için çeşitli faaliyetler içindedir.³ İşte bu kaotik ortamda, Fergana'da Ahıska Türklerine yönelik asılsız dedikodular neticesinde 1 Haziran 1989 tarihinde başlayan karışıklıklar kitlesel çatışmalara dönüşmüştür. Üç yüz civarında ölü ve yaralının yanı sıra Ahıska Türklerine ait çok sayıda ev ve dükkân yağmalanmıştır. Olayların Özbekistan'ın diğer kentlerine de sıçraması sebebiyle Ahıska Türkleri yerlerinden edilerek tekrar sürgüne tabi tutulmuşlardır (Devrisheva, 2018: 1178-1180). Yaklaşık yüz bin Ahıska Türkü Özbekistan'dan Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan, Rusya ve Ukrayna'ya göç etmiştir. Olaylardan en çok etkilenen Ahıska Türklerinden yaklaşık elli bin kişilik bir grup 1990 yılında SSCB İçişleri Bakanlığının kararıyla Rusya'nın Rostov, Stavropol, Voronej ve Krasnodar bölgelerine yerleştirilmiştir. Fergana olaylarından sonra Ahıska Türklerinin Türkiye'ye göç etmek istemelerinin ardından Sovyet yetkilileri 30 Ağustos 1989'da Ahıskalı Türklerin bir kısmının Türkiye'ye göç etmesine izin vermiştir. Neticede Türkiye "Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun"u 2 Temmuz 1992'de çıkarmıştır. Kanunun 1. maddesinde, '*Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerde dağınık halde yaşayan ve Ahıska Türkleri olarak adlandırılan soydaşlarımızdan Türkiye'ye gelmek isteyenler, en zor durumda bulunanlardan başlamak üzere, Bakanlar Kurulunca belirlenecek yıllık sayıyı aşmamak kaydıyla, serbest veya iskânlı göçmen olarak kabul olunabilirler*' ifadesi yer almaktadır (T.C. Resmi Gazete, 1992). Bu kanun neticesinde 1992 yılında yüz elli aile, 1993 yılında ise üç yüz elli aile İğdir'a yerleştirilmiştir. İlerleyen süreçte Ahıska Türklerinin Türkiye'ye münferit göçleri de devam etmiştir. Ancak 1992 yılında çıkarılan Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun'da Ahıska Türkleri göçmen statüsünde kabul edilmekte ve yasanın uygulanmasında yıllık kota bulunmaktadır. Bu kota ise günümüzde cumhurbaşkanınca belirlenmektedir.

³ 8 Aralık 1987'de SSCB'den fiilen ayrılmış olan Gürcistan Bakanlar Kurulu Ahıskalıların anavatan topraklarına dönmesini 600 sayılı kararla kabul etmiştir. Bu esnada Özbekistan'daki Ahıska Türkeri de tarihi yurtlarına dönüş için etkili bir dilekçe kampanyası yürütmekteydi. Ancak Moskova dönüş için gerçekleştirilen bu faaliyetlere sürekli karşı çıkmıştır (Devrisheva, 2018: 1176).

Ahıska göçleri artarak devam etmiş Türkiye'deki hükümetler de yeni yasal düzenlemeler yaparak Ahıska Türklerinin ikamet izni ve vatandaşlık almalarını kolaylaştırmıştır. Netice itibariyle günümüz Türkiye'sinde yaklaşık yüz bin Ahıska Türkü yaşamaktadır. Ancak Türk hükümetlerinin Gürcistan'la ipleri koparmamak adına Ahıska bölgesine geri dönüş konusunda agresif bir dış politika izlemediği ve hatta güçlü bir lobi faaliyeti içine de girmediği görülmektedir. Neticede Türkiye'ye gelen Ahıska Türklerinin, tarihi anavatanlarına geçiş yapmasını kolaylaştıracak hukuki zemin Gürcistan hükümeti tarafından henüz sağlanmamıştır (Karaman & Mursül, 2018, s. 101).

Ahıska Türklerinin yoğun olarak göç ettiği bir başka ülke olan Azerbaycan ilk olarak 1958 yılında Ahıskalı göçmenlere kapılarını açmıştır. 1988 yılına kadar bu ülkeye göç eden yaklaşık 40.000 Ahıska Türkünden 27.000 kadarı Azerbaycan uyruğuna geçmiştir. Azerbaycan'a Fergana olaylarının ardından da çok sayıda Ahıska Türkü yerleşmiştir. Ancak Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan ve Ermenilerin Azeri topraklarının bir bölümünü işgal etmesiyle sonuçlanan Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994) esnasında birçok Ahıska Türkü tekrar göç etmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte Azerbaycan'dan ayrılan Ahıskalıların istikameti ağırlıklı olarak Rusya ve Türkiye olmuştur.

Ahıska Türklerinin göç ettiği ülkelerden bir diğeri de ABD'dir. Bu süreçte Rusya istasyon ülke konumundadır. Şöyle ki Fergana olaylarından sonra Rusya'ya özellikle de Krasnodar bölgesine yerleşen Ahıskalılar ne vatandaşlık hakkı ne de mülteci statüsü elde edebilmiştir. Bölgedeki yerel yöneticiler mülkiyet, çalışma hakları ve sosyal güvenceler noktasında Ahıska Türklerine karşı oldukça katı bir tutum sergilemiştir. Ahıska Türkleri bu durumu Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşların yanısıra Rusya'daki ABD yetkililerine de iletme fırsatı bulmuş ve 2004 yılına gelindiğinde ABD yönetimi tarafından Ahıska Türklerinden iltica etmek isteyenler için bir göç programı açıklanmıştır (Aydar, 2025: s. 68). Bu programa göre başvuru yapabilmek için sahip olunması gereken kriterler; etnik kökenin Türk olduğunu, Fergana olaylarının ardından Özbekistan'dan göç etmek zorunda kalındığını ve Krasnodar'da entegrasyon konusunda yaşanan sorunları kanıtlamak şeklindedir. Bu özelliklere sahip Ahıska Türklerine mülteci statüsüyle istihdam imkânı ve konut sağlanacağı, göçmen maaşı bağlanacağı ve beş yıl sonra Amerikan vatandaşlığı başvurusu yapabilmek hakkı tanınacağı da programda belirtilmiştir (Alpbaz, 2018, s.19). Bu program kapsamında Rusya'da yaşayan ve Rus vatandaşlığı bulunmayan yaklaşık 20.000 Ahıska Türkü ABD'ye mülteci statüsünde göç etmiştir.

Son olarak Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüş yapmalarına müsaade edilmese de 40 kişilik bir grubun 1950'li yılların sonunda Gürcistan'a göç etmeyi başardığını da dile getirmek gerekir. Gürcistan'a küçük ölçekli geri dönüşler aralıklarla devam etmiş ve 1980'lerde yaklaşık 1.300 Ahıska Türkü ülkenin farklı bölgelerine yerleşmiştir. Ancak kendilerine karşı sergilenen dışlayıcı tavırlar ve sosyo-ekonomik şartların kötü oluşunun etkisiyle bunların büyük çoğunluğu Gürcistan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

4. Ahıska Türklerinin Geri Dönüş Mücadelesi

Ahıska Türklerinin tarihi anavatanlarına dönüş sürecine ilişkin yaşananları Soğuk Savaş öncesi ve sonrası şeklinde dönemlendirerek ele almakta fayda vardır. Soğuk Savaş döneminde SSCB süreçteki tek aktör ya da muhatap konumundadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber süreçteki muhatap ülke Gürcistan Cumhuriyeti olmuştur. Ayrıca Rusya Federasyonu da Sovyetlerin mirasçısı olmayı kabul ettiğinden dolayı bu konunun tarafları arasındadır. Ahıska Türkleriyle soy ve kültür bağı olan Türkiye doksanlı yıllarla birlikte geri dönüş sürecinin önemli bir aktörü haline gelmiştir. Ayrıca başta Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası toplum da son çeyrek asırdır sürecin bir parçası konumundadır.

SSCB döneminde yaşanan gelişmelere bakıldığında Stalin'in ölümü sonrası rejimde yaşanan yumuşamaya paralel olarak bu konu kapsamındaki ilk adımların atıldığı görülebilir. Ahıska Türkleriyle beraber sürgüne tabi tutulan halklardan; Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylar ve Kalmuklara 1956'da Yüksek Sovyet Kararı ile eski hakları iade edilerek anayurtlarına dönüş izni verilmiştir. Ancak

Volga Almanları, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri bu karar kapsamına dâhil edilmemiştir.⁴ Bunun üzerine Ahıska Türkleri, temsilciler belirleyip çeşitli heyetler tertip ederek geri dönüş mücadelesine başlamışlardır. Yetkili mercilerle görüşmeler gerçekleştiren bu heyetler, Ahıska Türklerine dönüş izninin tanınmasını talep etmişlerdir. Ancak bu temaslar neticesinde çıkartılan kararname ile Ahıska Türklerine, SSCB içinde Ahıska dışındaki herhangi bir yere yerleşme hakkı tanınmıştır (Karaman & Mursül, 2018, s. 91).

1964 yılında ise Ahıska Türklerinin temsilcileri Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te toplanarak geri dönüş sürecine yönelik bir organizasyon komitesi oluşturma ve bu komite adına Moskova ve Tiflis'e temsilciler gönderme kararı almıştır. Ancak seçilen temsilciler Sovyet makamlarınca kabul edilmemiş ve hatta kötü muameleyle tabi tutulmuşlardır (Alpbaz, 2018, s. 20).

Süreçte yaşanan ilk olumlu gelişme, SSCB Yüksek Prezidyumu'nun 1968'de aldığı bir kararla Ahıska Türklerinin de diğer vatandaşlar ile aynı haklara sahip olduğunu ifade etmesi olmuştur. 1974 yılında ise sürgünde yaşayan halkların yurtlarına dönebilme hakkı şeklinde bir karar bu sefer SSCB hükümeti tarafından alınmıştır. Ancak alınan bu kararların somut bir çıktısı 1980'li yıllara kadar hiçbir şekilde olmamıştır. Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin daha önce SSCB merkezi yönetimince alınan kararlardan hareketle 1979 yılında yaptığı düzenlemeyle yılda 150 aile ile sınırlı olmak kaydıyla Ahıskalıların geri dönüşüne imkân sağlaması bu konudaki ilk somut adım olmuştur. Bu düzenlemeden faydalanarak 1988 yılına kadar 1300 Ahıska Türkü Gürcistan'a geri dönmeyi başarmıştır. Ancak Gürcistan'daki kaotik ortam ve yaşanan etnik gerginlikler sebebiyle bunların önemli bir kısmı ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır (Bayramov, 2006: s.47)

Ahıska Türklerinin dönüş mücadelesi sürecinde, Gorbaçov'un iktidara gelmesinin ardından uyguladığı Perestroyka (yeniden yapılanma) ve Glasnost (açıklık) politikalarının kolaylık sağladığı söylenebilir. Ancak bu tarihlerde yaşanan Fergana olayları Ahıska Türklerinin farklı Sovyet topraklarına yerleştirilmelerine yol açmış ve anavatana dönüş noktasındaki dikkatin dağılmasına sebebiyet vermiştir (Kütükçü, 2005, s. 273).

SSCB'nin 1991 yılında resmen dağılmasının ardından ise Ahıska Türkleri ilk başlarda konuyla ilgili muhatap bulmakta güçlük çekmiştir. Ardından da bağımsızlığını kazanan ve uluslararası toplumca tanınan Gürcistan devleti nezdinde temaslarını yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Bu geçiş sürecinde Türkiye Ahıska Türklerine büyük destek sunmuştur. Gürcistan Devleti ise 1999 yılında Avrupa Konseyi'ne (AK) üye olana kadar, Ahıska Türklerinin yaşadıkları mağduriyetin giderilmesine yönelik olarak- kararnameler çıkarmış olsa da- uygulama noktasında harekete geçmemiştir. Gürcistan'ın Avrupa Konseyi'ne giriş şartları kapsamında, Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşüne izin verme ve bunların Gürcistan vatandaşlığına geçişini sağlama gibi hususlar da bulunmaktadır ve Gürcistan bunları kabul etmiştir (Kütükçü, 2005, s.271, 277). Ancak çeyrek asırdır bu taahhütlerini yerine getirmedigini, daha doğru bir ifadeyle sürüncemede tutmayı başardığını söylemek mümkündür. Avrupa Konseyi'ne göre Gürcistan'ın bu konudaki pasif tutumunun arka planında ülkede siyasi istikrarın bir türlü temin edilememesi, ekonomik krizin sürekliliği ve dış tehdit algısının yüksekliği gibi faktörler yer almaktadır. Genel manada sosyo-politik yapıyı bu olumsuz özelliklerin şekillendirdiği ülkede; yarım asırdır Ahıskalıların evlerinde yaşayan ve onlara ait malları kullanan insanların varlığı, anavatana dönüş hakkını kullanabilecek Ahıskalı sayısının üç yüz bin civarında olması, bu sürecin ciddi bir finansman sorununu ortaya çıkarması ve bu ölçekte bir geri dönüş dalgasının ülkedeki yabancı düşmanlığını

⁴ Sovyetlerin dağılmasının ardından da yalnızca Kırım Tatarlarına dönüş izni verilmiştir. Bu esnada Volga Almanlarının ise neredeyse tamamı Almanya'ya göç etmiş olduğundan eski topraklarına dönüş gibi bir talepleri gündemi meşgul etmemiştir. Dolayısıyla 1944 yılında sürgün edilen gruplardan sadece Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş hakkının netleşmediği, sürüncemede kaldığı söylenebilir.

arttırma ihtimali gibi hususlar siyasi iktidarların konuyu sürüncemede bırakma politikasını kolaylaştırmaktadır (Trier vd.: 2011).

Soğuk Savaş sonrası yaşanan süreç biraz daha yakın plana alındığında; 1996 yılında Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilâtı (AGİT), Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) ve Uluslararası Göç Örgütü (UGÖ) tarafından “*Bağımsız Devletler Topluluğu ve Alakalı Komşu Devletlerdeki Mülteciler, Yerinden Edilmiş Kişiler, Diğer Gönülsüz Yerinden Edilme Şekilleri ve Geri Dönenlerin Problemleri Hususunda Bölgesel Konferansı*” düzenlenmesiyle konunun ilk olarak uluslararası toplumun gündemine ciddi şekilde taşındığı görülmektedir. Bu konferans, SSCB döneminde sürgün edilen kişilerin vatanlarına “geri dönme hakkına” sahip olduklarının ifade edilmesi ve özellikle de soruna uluslararası bir boyut kazandırması itibarıyla son derece önemlidir (Kütükçü, 2005 s. 275). Böylelikle soğuk savaş sonrası dönemde Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş hakları uluslararası bir toplantıda ilk defa kabul edilmiştir. 1998 ve 99 yılları ise bu konuya çözüm sağlamak için AGİT önderliğinde ve Birleşmiş Milletler’in (BM) de katkılarıyla diplomatik çabaların arttığı bir dönem olmuştur (Dolidze, 2023).

Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş mücadelesinde, Gürcistan’ın 1999 yılında Avrupa Konseyi’ne şartlı üye olarak kabul edilmesi altı çizilmesi gereken bir gelişmedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Gürcistan’ın Konsey üyeliğinin tamamlanabilmesi için kendisine verilen ev ödevi kapsamında Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşünün ve vatandaşlığa geçişlerinin temini de yer almaktadır. Buna göre, Gürcistan’ın Avrupa Konseyi’ne katılım tarihi itibarıyla iki yıl içerisinde (2001’e kadar) geri dönüş ve uyum sürecine yönelik olarak yasa çıkarması, üç yıl içerisinde (2002’ye kadar) sürecin başlatılması ve bu sürecin de on iki yıl içerisinde (2011’e kadar) tamamlanması istenmiştir. Bu düzenleme ve uygulamaların denetim ve takibinin de Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir. İlki 2001 yılında hazırlanan birçok yasa tasarısı 2007 yılına kadar çeşitli gerekçelerle reddedilmiştir. Avrupa Konseyi’nin zorlamaları neticesinde, sürecin başlatılması için gerekli olan yasa altı yıllık bir gecikme sonrasında ancak 11 Temmuz 2007 tarihinde “Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40’lı Yıllarında Gürcistan’dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü” adıyla çıkarılmıştır. Yasanın yürürlüğe giriş tarihi olarak 1 Ocak 2008, yasadan yararlanacakların başvuru yapabileceği tarih aralığı olarak da 2008 yılı mayıs ayından 1 Ocak 2010 yılına kadar olan periyot tespit edilmiştir (Keskin & Gürsoy, 2017, s. 36: Dolidze, 2023).

Aslında Gürcistan, çıkardığı Geri Dönüş Yasası ve Avrupa Konseyi’ne üyelik anlaşması ile Ahıska Türklerinin hukuka aykırı olarak anavatanlarından sürüldüğünü ve bu mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda herhangi bir şart koşmayacağını tek taraflı olarak kabul etmiştir. Ancak Gürcistan’ın 2007 Geri Dönüş Yasası’ndan faydalanmaları için Ahıska Türklerinden talep ettiği belgelerin ve başvuru prosedürünün anavatanına dönüşü adeta içinden çıkılmaz bir süreç haline getirdiğini de vurgulamak gerekir. Sözelimi talep edilen belgelerden oturma izni ve sürgün belgesini Ahıska Türklerinin temin etmesi oldukça düşük bir ihtimaldir. Başvuru sağlansa bile bu sefer de vatandaşlığa sahip olma prosedürü çok sayıda belirsizlikle iç içedir (Keskin & Gürsoy, 2017, s. 36). Başvuru için gerekli belgelerin fazlalığı ve temininin zorluğu, başvuru dilinin Türkçe’ye yer verilmeden Gürcüce ve İngilizce olarak belirlenmiş olması ve başvuru sahiplerinin dört ay içinde tüm belge ve işlemleri tamamlamak zorunda bırakılması güçleştirici hükümler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca repatriant (vatanına geri dönen kişi) statüsüne sahip olan Ahıska Türklerine başka ülke vatandaşlıkları varsa o vatandaşlığı bırakmalarının zorunlu tutulması da başlı başına bir caydırıcılık hamlesi olarak nitelenebilir. Zira bu noktada vatansız statüsüne düşme riski de kendini göstermektedir. Kısacası Gürcistan, uzun yıllar başka ülkelerde göçmen olarak yaşamak zorunda bırakılan Ahıska Türklerine de çifte vatandaşlık izni vermemekte ve başvuru sahiplerini mevcut vatandaşlıklarından vazgeçmek durumunda bırakmaktadır. Tüm bunlara ek olarak bu fedakârlığı yapacak olanların da şartlı vatandaşlığa ve ardından Gürcistan

vatandaşlığına ne kadar sürede sahip olacakları geri dönüş yasasında net bir şekilde düzenlenmemiş durumdadır⁵ (Dolidze, 2023).

Ahıska'ya döndükten sonra yeniden kuracakları hayata ilişkin esasların ve daha önce yaşadıkları ülkelerde sahip oldukları sosyal ve ekonomik hakların akıbetinin belirsizliği Ahıska Türkleri için anavatana dönüş kararı noktasında tedirginlik yaratan diğer hususlardır. Gürcistan Hükümetinin sürgüne giderken geride bırakmak zorunda kaldıkları mal ve mülklerin sorumluluğunu kabul etmeyen tutumuna rağmen birçok Ahıska Türkü 1944 itibariyle yaşadıkları kent ve köylere yerleşmeyi talep etmiştir. Ancak bu hususla alakalı olarak da bir muğlaklıktan bahsetmek mümkündür. Zira Avrupa Konseyi üyesi bir ülke olan Gürcistan'da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan serbest dolaşım ve ikamet edebilme özgürlüğünün Ahıska Türkleri için geçerli olup olmadığı da net olmayan konular arasındadır. Bu arada Gürcistan'a dönmeyi başarabilen Ahıska Türklerinin entegrasyon süreci de mevzuattaki yetersizlikler sebebiyle sancılı seyretmektedir. Bu noktada Gürcistan vatandaşlığına geçişin uzaması sebebiyle sosyal haklardan yararlanamama, mesleki kurs ve iş imkanlarına yönelik hiçbir yükümlülüğün ve hazırlığın hükümet tarafından üstlenilmemiş olması ve Gürcistan'ın Ahıska Türklerini resmiyette Gürcü sayıp azınlık olarak görmemesi gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Yasal çerçeve belirlenmesine rağmen uygulamadaki kıstaslar basitleştirici, net ve pratik olmadığından vatandaşlığa ilişkin bürokratik süreç de tıkanmaktadır. Ayrıca Avrupa Konseyi tarafından Gürcistan'dan talep edilen entegrasyon konusunda yasal zemin hazırlama şartı da bahsi geçen yasaya net bir şekilde yansımamıştır (Keskin & Gürsoy, 2017, s. 38). Tüm bunlara bakarak Gürcistan'ın 2007 yılında Ahıska Türkleri için çıkardığı Geri Dönüş Yasası ve yasanın uygulanmasına ilişkin prosedürün şekli bir geri dönüş ve vatandaşlık süreci oluşturduğu söylenebilir. Zaten geri dönüş sürecinin idaresi ve koordinasyonu için oluşturulan devlet komisyonunun da bu süreç tamamlandığı gerekçesiyle 2013 yılında fesh edilmesiyle bu konu, Gürcistan gündeminden düşmüş durumdadır (Dolidze, 2023).

Son olarak Gürcistan'ın geç de olsa Ahıska Türklerinin vatana dönüş yasasını kabul etmesinde Avrupa Konseyi üyeliğine bağlı olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) taraf olmasının da etkili bir unsur olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla Ahıska Türkleri ile ilgili sorunun çözümünde bir güvence mekanizması olarak uluslararası insan hakları hukuku da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvuru şeklinde gerektiğinde devreye girebilecektir. Ancak ne yazık ki fiiliyatta Ahıska Türkleri geri dönüş yasasından kaynaklı mağduriyetleri sebebiyle bu yola da başvuramamaktadırlar. Zira AİHM'ye başvuru için iç hukuk yollarının tüketilmesi zorunlu bir ön şarttır. Ancak Ahıska Türklerinin yukarıda ayrıntılı şekilde dile getirilen belge toplama, prosedürel belirsizlikler ve işlemesi zor bürokratik süreç gibi faktörler sebebiyle bu ön şartı tamamlamaları son derece düşük bir ihtimaldir (Alpbaz, 2018, s. 43).

Geri dönüş sürecinin canlılığını yitirdiği, gündemin ön sıralarında kendine yer bulamadığı 2013'ten bugüne uzanan dönemde ise bahse konu edilebilecek gelişmeler Avrupa Konseyi'ne bağlı çeşitli komisyonların Gürcistan Devletini muhatap tutarak yayınladıkları raporlardır. Ancak hemen belirtilmelidir ki bu raporlar hem sayı olarak azdır hem de Gürcistan tarafı üzerinde bir etki yaratmamıştır. Bu noktada Gürcistan siyasal hayatındaki belirgin özellikler arasında; siyasi iktidarların AB ya da Rusya taraftarlığı hususunda her an tutum değiştirebilmesinin de yer aldığına değinmek gerekir.⁶ Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiserliğince 2003-2015 yılları arasında Gürcistan'a yönelik

⁵ Avrupa Konseyi'nin 10 Haziran 2015 tarihli Gürcistan'a ilişkin görüş belgesine göre; 2015 yılı itibariyle 8.900 Ahıska Türkünün başvurusu kabul edilmiş, bunların; 1.540 tanesi repatriant statüsü, 418 tanesi şartlı Gürcistan vatandaşlığı ve yalnızca 7 tanesi de Gürcistan vatandaşlığı kazanabilmiştir (Keskin & Gürsoy, 2017, s.38). Gürcistan resmi kaynaklarına göre de 2020 yılına kadar; 1998 kişi repatriant statüsü, 494 kişi kesin vatandaşlık statüsü kazanmıştır ([http://www.mra.gov.ge/geo/static/1601'den Abbasov, 2021, 71](http://www.mra.gov.ge/geo/static/1601'den%20Abbasov,%202021,%2071)).

⁶ Somutlaştırmak adına Gürcistan'da 2016 yılından bu yana iktidarda olan Gürcü Rüyası partisinin politikalarından bahsedilebilir. En son 26 Ekim 2024 tarihinde yapılan genel seçimleri de kazanan bu partinin geçmişte kurduğu hükümetler Avrupa Birliği ve NATO yanlısı bir dış politika izlemiştir. Hatta bu politikalar neticesinde Gürcistan Aralık 2023'te Avrupa Birliği aday ülke statüsünü de elde etmiştir. Ancak bu parti tarafından kurulan hâlihazırdaki yeni hükümet Rusya yanlısı bir dış politikaya yönelerek Avrupa Birliği üyelik müzakerelerini 2028 yılı sonuna kadar askıya aldığını açıklamıştır.

hazırlanan raporlarda Ahıska Türklerinin durumuna ilişkin tespit ve öneriler de yer almaktadır. 2015 yılında yayınlanan raporda Ahıska Türklerinin geri dönüşü ve entegrasyonu önündeki engellerin giderilmesi Gürcistan hükümetinden talep edilmiştir. Yine Avrupa Konseyi'nin Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Komisyonu'nun (ECRI) 2016 yılında yayınladığı Gürcistan raporunda, Ahıska Türklerine verilen desteğin geri dönüş ve entegrasyona yönelik bir stratejiyi içermediği, uygulamaya yönelik eylem planının kabulünün de sürüncemede kaldığı gibi hususlara vurgu söz konusudur. Ayrıca raporda, Gürcistan'a dönen Ahıska Türklerinin entegrasyon sorunlarından bahsedilirken geri dönüşe ilişkin bilgilendirme ve yönlendirme çalışmalarının Gürcistan makamlarınca kapsamlı ve kolaylaştırıcı şekilde yürütülmediği de dile getirilmektedir. Ancak Avrupa Konseyi son on sene zarfında bu şekilde genel uyarılar yapmanın dışında sözelimi bir yaptırım uygulamasına başvurmayı hiç düşünmemiştir. Düşük düzeydeki uyarı ve teşviklerin Gürcistan'ın geri dönüş konusuna tam olarak odaklanmamasına katkı sağlayan pasif bir tutum olduğu şeklinde bir eleştiride bulunmak mümkündür. Yine 2015 yılında Avrupa Konseyi'nin Tiflis ofisindeki uzmanlarla yapılan bir görüşmede bundan böyle Ahıska Türklerinin geri dönüş sürecine yönelik bir proje yürütülmeyeceğinin açıklanmış olması da bu hususta Konseyin zamanla daha pasif bir tutum içine girdiğinin bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir (Keskin, 2019, ss.73-81).

4. Sonuç

Ahıska Türkleri 1944 yılında sürgün edildikten sonra vatanlarına dönüş mücadelesinde birçok zorluk ve engelle karşılaşmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise gerek süreçteki başlıca devlet konumundaki Gürcistan'ın konuya çok sıcak yaklaşmaması gerekse uluslararası kuruluşların Gürcistan'a yaptırım süreçlerini işletmemesi neticesinde bu mağduriyetin devam ettiği söylenebilir.

Yapılan çalışma neticesinde ulaşılan başlıca sonuç olarak şu husustan bahsetmek mümkündür: Hâlihazırda Gürcistan'daki Ahıska bölgesine dönüş oldukça zor ve belirsizliklerle dolu bir süreç görünümündedir. Ahıska Türklerinin Türkiye ya da Batılı ülkelere yerleşmesi hem hayat standartları hem de ekonomik ve sosyal haklar açısından daha mantıklı bir seçenektir. Bu duruma yol açan en önemli husus olarak da Gürcistan'ın başta Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası kurumların önerdiği ölçütlerde yasal düzenlemeler yapmaması gösterilebilir.

Bunların dışında değinilmesi gereken bir başka sonuç olarak da Avrupa Konseyi'nin Gürcistan'a üyelik konusunda şart koştuğu Ahıska Türklerinin dönüşünün sağlanması konusunda etkin bir denetim yapmamış olmasıdır. Bu konuda bir takvim belirlenerek Gürcistan'a imzalatılmış olmasına rağmen, denetimi ve takibi yapmakla mükellef olan Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi bugüne kadar herhangi bir yaptırıma başvurmamıştır. İnsan hakları alanındaki bu önemli eksikliğine rağmen geçen on beş yıllık süre zarfında Gürcistan'ın Avrupa Birliği ülkesi olma yolunda önemli merhaleler kat etmiş olması da dikkat çekici bir başka sonuç olmuştur. Avrupa Konseyi tarafından konuya ilişkin hazırlanan raporlar için ise, yaptırım içermeyen etkisiz diplomatik çabalar şeklinde bir nitelemede bulunmak mümkündür.

Türkiye'nin Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüş sürecine destek veren başlıca ülke oluşu da ulaşılan bir diğer tespittir. Bu konuda Gürcistan'la sürekli diyalog halinde bulunan Türkiye'nin Ahıska Türklerinin haklarını mümkün olan her platformda savunduğunu ve sorumluluk almaktan çekinmediğini belirtmek gerekir. Ayrıca iskânlı göçü kabul etmesi de en az uluslararası toplumda bu konuyu gündemde tutması kadar önemli bir adım olmuştur. Bu arada Ahıska Türkleri ile ilgili son zamanlarda yapılan araştırmalarda Türkiye'nin siyasi desteğinde bir düşüklük olduğu şeklinde bir algıyla karşılaşıldığı da belirtilmelidir. Bu algının oluşmasındaki başlıca faktör olarak Türkiye'nin son dönemde başta Suriyeliler olmak üzere Ortadoğu ve Asya'dan gelen sığınmacılara daha fazla mesai harcaması gösterilebilir (Karaman & Mursül, 2018, s. 91).

Tüm bu sonuçlardan hareketle birtakım öneri ve öngörülerde bulunmak mümkündür. Buna göre ilk olarak Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüşü hususunda Gürcistan'ın Avrupa Konseyi'ne üyelik

anlaşmasındaki şartları yerine getirmesi yönünde diplomatik hamlelerin arttırılması önerilebilir. Bu konuda Gürcistan'ın Avrupa Konseyi'ndeki temsil hakkından mahrum bırakılması, çekilmesinin istenmesi ya da konseyden ihraç edilmesi gibi yaptırımlar Türkiye tarafından gündeme taşınabilir. Türkiye, AİHS'den hareketle Ahıska konusunu gündemde tutmaya devam etmelidir. Bunlara ek olarak Ahıska dernekleri de kullanılarak güçlü bir uluslararası lobi oluşturma doğrultusunda çalışmalar da yapılabilir.

Bir başka öneri olarak da Türkiye'de hala göçmen statüsünde olan Ahıska Türklerinin vatandaş statüsüne geçirilmesinin kolaylaştırılmasından da bahsedilebilir. Zaten bu kategorideki kişiler tarihsel ve sosyolojik olarak Türkiye'yi anavatan olarak görmektedir. Yapılan çalışmalar Gürcistan'daki öz yurtlarına dönüş sürecinin belirsizliği ve zorluğu sebebiyle Ahıska Türklerindeki Türkiye'ye yönelik anavatan algısının pekiştiğini de ortaya koymaktadır. Bu arada Türkiye'de yapılan araştırmalar Türk halkının soy ve kültür bağı olan göçmenleri ülkesinde görmeyi tercih ettiğini ortaya koymaktadır (Karaman & Mursül, 2018, s. 93-94).

Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş sürecine yönelik diplomasiye Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) da katılması bir başka öneri olarak gündeme taşınabilir. TDT Ahıska'ya dönüş sürecindeki yasal ve toplumsal zorlukların çözümü, dönüş yapan ya da dönme ihtimali bulunan Ahıska Türklerinin daha önce ikamet ettikleri ülkelerdeki hakları ve Ahıska meselesine paydaş olan ülke ve uluslararası kurumlar arasındaki iletişimin sağlanması gibi hususlarda etkili bir rol üstlenebilir.

Kaynakça

- Abbasov, E. (2021). İnsan Hakları Açısından Ahıska Türklerinin Geri Dönüş Sorunu. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi].
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=kIrldtdJ31bRgjb6fHvMUXtxofaVdtmzGKz-C3aHoCEUzQHdUG_lb7GuVr5HVkVd
- Alpbaz, E. (2018). Geri Dönüş Yasası Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Gürcistan Cumhuriyeti'ne Dönüşü. [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi].
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=MzP7PYssFqdb3WIjlroAkb5ookRC9wQGo2mcg_NibvgaSeCCYc-a06iQaOLN6OPk
- Aydar, M. (2015). Understanding and Defining Ethnic Identity: Ahıska/Meskhetian Turks in a Midwestern American City, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 4(2), 63-89.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208189>. Erişim Tarihi: 20.12.2024
- Bayramov, F. (2006). Ahıska Türklerinin Ana Yurda Dönüş Mücadelesi ve Fergana Olaylarının Türk Medyasına Yansımaları. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wBmNpkQC9Nhi90NLW7E7-T_UjAFNnzBThcNb8LyGggaRaqLmfXsW_3oxaut_aJqU
- Devrisheva, K. (2019). Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları. *Belgi Dergisi* 2(17), 1170-87. <https://doi.org/10.33431/belgi.495121>
- Dolidze, A. (2023). Repatriation of Muslim Georgians: MissionAccomplished? *Religions* 14(7), 939.
<https://doi.org/10.3390/rel14070939>
- Karaman, T. Z., & Mursül, D. (2018). Meskhetian (Ahıska) Turks in Turkey and Their Perception of Spatial Belonging. *Open Journal of Social Sciences*, 6(12), 88-103.
https://file.scirp.org/pdf/JSS_2018121715485317.pdf,
<https://doi.org/10.4236/jss.2018.612009>
- Keskin, S. (2019). The Repatriation Process of Meskhetian/Ahıska Turks to Their Homeland in Georgia: Challenges and Prospect, [Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Keskin, S., & Gürsoy, H. E. (2017). Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemde Ahıska Türklerinin Karşılaştıkları İnsan Hakları İhlalleri ve Ayrımcılıklar. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 18, 13-46.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/700952>
- Kütükçü, M. (2005). Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 271-284.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1722241>
- Kurt, S. (2017). Ahıska Türkleri ile Ahıska Yurdunun Türkiye için Önemi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(6), 97-120. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/923106>
- T.C. Resmî Gazete. (1992). 3823 Sayı ve 02.07.1992 Tarihli Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun, Sayı: 21281, 11 Temmuz 1992.
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21281.pdf>
- Toptaş, K. (2020). Asur Belgelerinde Kimmerler. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 14 (27), 31-60.
- Trier, T, Tarkhan-Mouravi, G, & Kilimnik, F. (2011). Meskhetians: Homeward Bound, *European Centre for Minority Issues-Caucasus*,

https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/pdf/Meskhetians_Homeward_Bound_ENG.pdf

Yerinden Edilen Kişilerin Sorunlarına İlişkin Gürcistan Resmi Devlet Sitesi. (2020, 31 Temmuz).
<http://www.mra.gov.ge/geo/static/1601>

Zeyrek, Y. (2001). Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri. Pozitif

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları: Bu makalenin yazımına tüm yazarlar eşit katkıda bulunmuştur. Tüm yazarlar son metni okumuş ve onaylamıştır.

Yazarın Notu: Bu çalışma 30 Ekim -01 Kasım 2024 tarihleri arasında KKTC/Girne'de düzenlenen 22. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.